

37
3-596

37.01

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС, КАСБ-ХУНАР ТАЪЛИМИНИ
РИВОЖЛАНТИРИШ МАРКАЗИ

ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯ – ЗАМОНАВИЙ ЎЗБЕК МИЛЛИЙ МОДЕЛИ

*(Барча турдаги педагогик технологияларни яратиши учун
методологик қўлланма)*

2032380

«Lider Press»
Тошкент – 2009

34.01(04) Педагогика

Педагогик технология/ ЎзР Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, Олий ва ўрта махсус, касб-хунар таълимини ривожлантириш маркази. —Тошкент: ОЎМКХТРМ, 2009.

Қ. II: Педагогик технология: Замонавий ўзбек миллий модели/ Б. Зиёмуҳаммадов, М. Тожиев. — 104 б.

II. Зиёмуҳаммадов Б.

Муаллифлар: ф.ф.д., профессор **Зиёмуҳаммадов Б.**,
п.ф.д., профессор **Тожиев М.**

Тақризчилар: **Сейтхалилов Э.А.**, п.ф.н., профессор,
Икрамов Ж.И., п.ф.д., профессор,
Назаров Х.Х., ф-м.ф.н., доцент,
Мавлянов Э.А., ф-м.ф.н., доцент.

Мазкур қўлланма Олий ва ўрта махсус, касб-хунар таълимини ривожлантириш маркази илмий кенгашининг 2009 йил 27 майдаги 5-сонли Қарори билан нашрга тавсия қилинган.

Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг «Вазирлик тизимида 2007-2011 йилларга мўлжалланган фундаментал тадқиқотлар дастурлари» доирасидаги ОТ-Ф8-208 — «Таълим муассасалари ўқув-тарбия жараёнига замонавий педагогик технологиялар ва илғор тажрибаларни жорий этишнинг илмий-назарий асослари» мавзусидаги фундаментал лойиҳа асосида тайёрланган.

КИРИШ

Инсоният милудий учинчи минг йиллик ибтидосида, келажак ҳаётининг турли жабҳалари режасини тузиб, унинг асосий йўналишларини белгилаб олмақда. Жаҳоннинг етакчи олимлари, яқдиллик билан, келажакда илм-фан ва аҳолининг таълим-тарбияси Ер юзидаги кишилик жамияти тараққиётини таъминловчи устувор йўналишлардан булмоғи лозим демоқдалар. Чунки, жадал суръатлар билан тараққий этиб бораётган илмий-техникавий инқилоб ва у билан боғлиқ бўлган инсоннинг табиатта бўлган таъсирининг тобора ортиб бориши ҳамда бошқа бир қатор омиллар, одамлардан табиат ва унинг унсурларига, шу жумладан, инсонга илмий нуқтаи назардан туғри ёндашишни талаб қилмоқда.

Ўзбекистон ҳам миллий ривожланишининг истиқболли режасини тузиб, уни рўёбга чиқаришда, ҳал қилувчи йўналишлардан бири этиб, таълим-тарбия соҳасини белгилади. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг IX сессияси (1997 йил 29 август)да қабул қилинган ҳамда бугунги кунда амалиётга кенг қуламда татбиқ этилаётган Ўзбекистон Республикасининг «Таълим туғрисида»ги Қонуни ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» бунинг ёрқин далилидир. Бугунги кунда таълим тизимида «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»ни амалиётга татбиқ этишнинг учинчи якуний босқичи давом этмоқда. Мазкур жараён 2005 ва ундан кейинги йилларда «...таълим муассасаларининг ресурс, кадрлар ва ахборот базаларини янада мустаҳкамлаш, ўқув-тарбия жараёнини янги ўқув-услубий мажмуалар, илғор педагогик технологиялар билан тўлиқ таъминлан» режалаштирилган. Шу кунда таълим-тарбия жа-

раёнини замонавий педагогик технологиялар билан таъминлаш, бажариладиган асосий жилдий вазифа сифатида белгиланди.

Таълим соҳасида фаолият кўрсатаётган Ўзбекистоннинг илғор педагог олимлари илмий асосланган ҳамда республикамизнинг ижтимоий-педагогик шароитига мослашган таълим технологияларини татбиқ этиш йўлида талай ишларни амалга оширмоқдалар. Лекин, мажмулар назариясига тўлалигича суянган ҳамда ҳудудимизнинг ижтимоий-педагогик шароитига мос келадиган ва ҳаммага тушунарли бўлган Ўзбекистоннинг Миллий педагогик технология модели ҳали яратилмади. Бунинг сабаби, биринчидан, педагогик технология назарий асосларининг анча мураккаблиги бўлса, иккинчидан, педагог олимларимизнинг синергетиканинг мажмулар назариясини тўла эгаллаб олмаганликларидадир. Мажмулар назариясини тўлиқ билмаган киши, педагогик технологиянинг мазмун ва моҳиятига тушуниб етмайди. Чунки, педагогик технология юз фоиз мажму ёндашув тамойилидан келиб чиқиб, тўлалигича, унинг тамойиллари ва қондаларига бўйсунди. Шу қўлдаги синергетик дунёқараш ва унинг таркибий қисми бўлган, бутун борлиққа мажму сифатида ёндашув тамойиллини билмай туриб, педагогик технологияни яратиш бўлмайди.

Мазкур асаримизда, нисбийлик назариясининг ҳосилдаси бўлган квант назарияси ва унинг интегралланган кўриниши — синергетик дунёқараш ҳамда унинг таркибий қисми ҳисобланган мажмулар назарияси ва жаҳон педагогик олимлари ишлаб чиққан педагогик технология тамойилларидан келиб чиқиб, республикамиздаги ижтимоий-педагогик шароитни ҳисобга олган ҳолда, Ўзбекистоннинг замонавий миллий педагогик технология моделини яратишга азму қарор қилдик.

Бунинг учун, педагогиканинг назарий асослари ва Ер юзидаги дидактик тизимларни энг умумий тарзда таҳлил қилиб, педагогик технологияни педагогик жараёнга олиб кириш зарурлигини исботлашга ҳаракат қилдик. Педагогик технологиянинг асосий хусусияти,

унинг тўлалигича, мажму ёндашув тамойилидан келиб чиққанлиги боис, педагогик технология асосида дарс лойиҳасини тузувчилар учун, қисқа ва оддий тарзда мажмулар назариясининг мазмун-моҳиятини очиб бердик. Бунинг учун, китобхонни квант назарияси ва синергетиканинг сирларидан оз булса-да, хабардор қилишга ҳаракат қилдик. Шунингдек, педагогик жараёни мажму сифатида кўриб чиқиб, педагогик технология назариясида қабул қилинган тамойилларни бирмабир изоҳладик. Сўнгра Ўзбекистоннинг «Таълим тугрисида»ги Қонуни ҳамда «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»дан ҳамда юртимиз педагогик жамоатчилигининг фикр-мулоҳазасидан келиб чиқиб, жаҳон педагогик технологияларида қабул қилинган тамойиллардан оғинмаган ҳолда, «Замонавий педагогик технологиянинг ўзбек миллий модели»ни яратдик. Шундан сўн, бу моделнинг педагогик амалиётда ишлатилиши текшириб куриш мақсадида, «Педагогика» фани мисолида бу моделни амалиётда синая кўрдик.

Ушбу асар уқувчиларидан илтимосимиз шундан иборатки, мажмулар назариясини жуда ҳам жун деб билманг, шу билан бирга, уни англаб булмайдиган бир парса экан, деб ҳам қабул қилманг. Китобни диққат билан уқисангиз ҳамда абстракт тафаккуришгизни ишга солиб, чуқур мулоҳаза юритсангиз, мажмулар назарияси унча ҳам мураккаб эмаслигига ишонч ҳосил қиласиз. Бу назария XX асрнинг иккинчи ярмида, жаҳон ҳамжамияти ортига, мутлақо янги бўлган квант назарияси ва унинг кўринишларидан бири ҳисобланган синергетик дунёқараш сифатида кириб келди. Бу ҳаммамиз учун янгилик. Дунё олимларининг фаол қатлами, айниқса, кибернетика, математика, биология, география ва бошқа бир қанча соҳа мутахассислари, уни зуллик билан эгаллаб олишди. Унча фаол булмаганлар эса, аста-секин эгаллаб олмақдалар. Унутмаслигимиз лозимки, квант назариясига асосланган синергетик дунёқарашдан олдин, қарийб икки юз йилдан ортиқ инсо-

нийат онгини, Ньютоннинг механик физикасига асосланувчи дунёқараш қамраб олган эди. Бу дунёқараш ҳам, ўз замонасида илғор дунёқараш ҳисобланиб, ўзининг равои илмий базасига эга бўлган. Ундан таниқари, Ньютоннинг механик физика назарияси, нисбийлик назариясидан кўра, анча жўн ва ҳаммага тушунарли. Шу боис, кўн алабийётларда ва олимлар онгида у ҳали ҳам ўз ифодасини топмоқда. Нисбийлик назариясидан келиб чиқувчи квант назарияси ва синергетика пайдо бўлганидан кейин Ньютоннинг механик физика назарияси сочилиб кетди. Аммо, афсуски, кўн кишилар онгида бу дунёқараш ҳанузгача устулик қилиб келмоқда. Педагогик технологиянинг моҳиятига етиб бориш ва уни педагогик амалиётга жорий этишни ўзига мақсад қилиб олган киши, авваламбор, ўзида сақланиб қолган Ньютоннинг механик физикасига асосланган дунёқарашини ўзгартириб, синергетик дунёқарашга эга бўлиши ҳамда ундан келиб чиқувчи мажму ёндашув тамойилини яхши эгаллаб олиши шарт. Бу ишларни қандай қилиб амалга оширишни, ушбу китобимизда ёритиб беришга ҳаракат қилганмиз. Сиз эса ўқувчим, бутун иқтисдорингизни ишга солиб, асарнинг мазмун-моҳиятига тушунишга ва ундаги билимларни тўлалитича эгаллашга ҳаракат қилинг.

Эслатиб ўтамизки, кўн кишилар, шу жумладан, педагог олимлар ҳам, мажму ёндашувни жўн бир нарса деб, рус тилида ишлатиладиган «теория систем», «системный подход» деган тушунчаларни эскирган изоҳли луғатлардан олиб, «тизимлар назарияси» ва «тизимли ёндашув» деб таржима қилмоқдалар. Бу ҳақиқатдан йироқ, мажму бу тизим эмас, тизим фақатгина мажмулар назариясидаги кўн турдаги мажмуларнинг бир тури, холос. Ўзбек олимлари (ҳаммаси эмас, албатта) ишлаган «тизим» тушунчаси русчада «линейная система», яъни «тизимли ёки чизиқли мажму» дейилади. Шу билан бир қаторда, педагогик технологияга ҳеч қандай алоқаси бўлмаган турли-туман дарс ишланмалари ёки дарс ўғини усулларини, гарчи улар янги ва илғор

булса ҳам, сизга педагогик технология деб уқтирсалар, уни мутлақо педагогик технология деб қабул қилманг. Бу, сиз ва барча педагогларни ҳақиқий педагогик технологияни ўрганиш ва узлаштиришдан чалғитади, холос. Яна қайтариб айтамызки, педагогик технология, таълим жараёнини мажмулар назарияси асосида ташкил қилишликдир. Мажмулар назарияси эса, ўзининг равои пазарий асосига, категориал ашпаратига ҳамда ўзининг тамойилларига ва қонуи-қоидаларига эга. Бу тамойил ва қоидаларнинг педагогик технологияда қўлланиш сирларини ҳамда бошқа кўп нарсалар мазмун-моҳиятини китобимиз саҳифаларидан билиб оласиз деган умиддамиз. Сиздан фақат диққат ва билимга булган садоқат талаб қилинади, холос. Ишингизга муваффақият, ўзингизга куч-қувват тилаб қоламиз.

Муаллифлар.

I. Педагогик технологиянинг назарий асослари

1.1. Педагогик фаолият турлари, йўналтирилган объекти ва предмети

Инсон Ер юзидаги бошқа мавжудотлардан, ўзининг мақсадга йўналтирилган ҳаракатлари билан кескин фарқ қилади. Мақсадга йўналтирилган ҳаракат фаолият деб номланиши туфайли, инсон, айнан ўзининг фаолияти билан бошқа жонзотлардан тубдан фарқ қилади десак, тўғри бўлади.

Инсоннинг ўз олдига қўйган мақсаллари турли-туман бўлиб, уларни бир неча гуруҳларга ажратиш мумкин. Гуруҳлаштириш назариясига асосан, оламдаги парса ва ҳодисаларни гуруҳлаштиришда, уларнинг муайян бир умумий хусусияти асос қилиб олинади. Масала: яхшиликни асос қилиб, амалга оширилган фаолиятлар гуруҳининг умумий номи — эзгулик; ёмонлик асос қилиб олинган фаолиятлар гуруҳининг номи — зулм; умр кечиришни таъминлаш мақсадида, ҳалол йўл билан маблағ топиш асос қилиб олинган фаолиятлар гуруҳи турини — меҳнат; ҳаёт учун зарур маблағни, қинғир ва ноқонуний йўллар билан бўлса-да, топиш асос қилиб олинган фаолиятлар гуруҳининг умумий номи — уғирлик; дам олин ва ўзининг ижтимоий моҳиятини такомиллаштиришни, шу жумладан, илм билан шуғулланишни асос қилган фаолиятлар гуруҳининг номи — роҳат дейилади. Шунга ўхшаб, олдига қўйган мақсади ва унга эришиш фаолиятининг **характерига қараб**, барча инсон фаолиятларини уч йирик гуруҳга ажратиш мумкин.

Биринчи гуруҳ — амалий фаолият. Амал — мақсадга мувофиқ ҳаракат қилиш экан, буни рўёбга чиқариш учун, киши ўз фаолиятдан қўзланган мақсадни ва унга эришиш йўлларининг сир-асрорини яхши билиши керак бўлади. Яъни киши ҳаракат қилишидан олдин, ҳара-

кат қилиш билимларига эга бўлиши шарт. Аниқ мақсад ва унинг кўрсаткичларини ҳамда мақсадга етиш йўл-йўриқларини, яъни билимларни, одам билим сандиғи бўлган шу соҳа фанидан устоз-муаллимлар орқали ёки мустақил равишда китоб ва бошқа адабиётларни мутолаа қилиб олади.

Билим бериш ва уни эгаллаш фаолияти **матрифий фаолият** дейлиб, инсон фаолиятининг **иккинчи гуруҳини** ташкил қилади. Бунда бир инсон муайян фаҳдаги билимларни бошқасига узатади, бошқа бир инсон, бу билимларни қабул қилиб олади. «Уқитувчилар талабаларга берадиган, фанга тааллуқли билимлар қаердан пайдо бўлади?» деган саволга, «Бу билимларни, инсониятнинг тарихий тараққиёти давомида, олимлар тадқиқотлар олиб бориш йўли билан аниқлаганлар ва фанга мулк қилиб берганлар» деб жавоб берамиз.

Инсоннинг тадқиқот олиб бориш фаолияти **илм** дейилади ва инсон фаолиятининг **учинчи гуруҳини** ташкил қилади. Киши руҳига роҳат бахш этувчи фаолият тури бўлган илм билан, ҳар бир инсон шугулланиш қобилиятига эга. Бу қобилият бировда кўп, бошқа бировда озроқ бўлиши мумкин, бу табиий ҳол. Аммо ҳамма ҳам, бу ҳақиқий инсоний фаолият билан шугуллана олади. Фақат бунинг шартларини бажариш лозим. Шайх Хожа Аҳмад Яссавий айтганларидек:

Тариқатга шариатсиз кирганларни,
Шайтон келиб иймонини олар эмиш,
Ушбу йўлни пирсиз амал қилганлар-эй,
Йўл-йўлакай сарсон бўлиб қолар эмиш.

Бу деган сўз, илм йўлига (суфийларда тариқат йўл маъносида ишлатилади) кирганлар, авваламбор, шу йўлдаги мавжуд қонун ва қоидаларга, яъни шариатга риоя қилишлари шарт. Илм йўлидаги қонун-қоиданинг асосийларидан бири, нафсни тийишдир. Нафсни тийиш — кийиниш, овқатланиш ва бошқа истезмол амалларини тўхтатиш деган сўз эмас. Баъзи суфий оқим-

ларда тақидланганидек, истеъмом қилиш амалини асосий мақсад қилиб олмай, истеъмомни буюк мақсадга етишдаги зарурий бир чора деб қабул қилмоқ лозим. Бир аллома айтганидек, «Емак учун яшамай, яшаш учун емак керак». Мақсадларнинг энг буюки эса, билим олмоқ ва янги билимларни излаб топмоқликдир.

Иккинчидан, илм билан шуғулланишни мақсад қилган киши, албатта, ўзига узтоз (пир) танлаб олиши лозим, бўлмаса йўл-йўлакай сарсон бўлиб қолади. Устоз танлаб олганидан кейин, уни қийнамай, маълум бир вақт мобайнида, унга сўзсиз итоат этиши шарт. Қачонки, ўзи устоз даражасига эришганидан кейин, устози билан баҳслашни қувватига эга бўлади. Чунки илм йўли анча мураккаб бўлиб, бу йўлнинг поёнига етиш учун, кини маълум бир вақт, устозига эргашши лозим бўлади.

Демак, инсон ўзининг турли-туман фаолиятини амалга ошириш жараёнида, ё амалий фаолият соҳасида, ё маърифий фаолият (билим олмоқ ёки билим бермоқ) соҳасида, ё худ илмий фаолият соҳасида ўз қобилиятини кўрсата олиши мумкин экан.

Ҳар қандай фаолиятни амалга ошираётганда, киши ўз фаолиятини муайян бир нарса ёки ҳодисага қаратади. Шунда бу нарса ёки ҳодиса, унинг **фаолият объекти** ҳисобланади. Аммо ҳар қандай нарса ёки ҳодисанинг жабҳалари кўп бўлади. Муайян нарса ёки ҳодисанинг (объектнинг) алоҳида олинган жабҳасига, ўзига яраша фаолият орқали таъсир кўрсатилади. Муайян объектнинг алоҳида жабҳасига муайян фаолият орқали таъсир кўрсатилганида, бу жабҳа, шу **фаолиятнинг предмети** ҳисобланади. Бу илмшуносликнинг бизга белгилаб берган умумий қондаси, унга бўйсунмай иложимиз йўқ. Демак, фаолият йўналтирилган нарса ёки ҳодиса, шу **фаолиятнинг объекти**, унинг алоҳида таъсир этиш жабҳаси, унинг **фаолият предмети** ҳисобланар экан. Фаолият объекти, муайян фаолият нимага қаратилган деган саволга жавоб берса, фаолият предмети, бу фаолият шу ниманинг нимасига қаратилган деган саволга жавоб бериши шарт.

Шундай экан, бошқа соҳалар қатори, педагогика соҳаси ҳам, олдига қўйган мақсади ва унга етишиш йўлларининг характерига қараб уч йирик гуруҳга бўлинади. Буларга: педагогика илмининг фаолияти, педагогика фанининг фаолияти ёки маърифий фаолият ва педагогик амалиёт фаолияти киради.

Педагогиканинг илмий фаолиятининг ўзига хослиги, у ўз олдига таълим ва тарбия жараёнидаги мавжуд қонуниятларни, тадқиқотлар олиб бориш йўли билан, аниқлашни мақсад қилиб қўйганлигидир. Шунинг учун, унинг тадқиқот **объекти педагогик жараёни** ҳисобланади. Педагогик жараёнда бир нечта унсурлар иштирок этганлиги боис, педагогик жараёни бир бутун қилиб турган нарса, улар орасидаги зарурий (функционал) алоқадорликлардир. Педагогик жараёнда иштирок этадиган унсурларни ўзаро боғлаб турган алоқадорликлар педагогика илмининг тадқиқот **предмети** ҳисобланади. Чунки, педагогика илмининг **мақсади**, педагогик жараёнда иштирок этадиган унсурлар орасидаги алоқадорликларнинг зарурийларини позарурийларидан ажратиб бериш ва зарурий (қонуний) алоқадорликларнинг мавжуд эканлигини исботлаш ва шулар асосида таълим-тарбия бериш тамойилларини ҳамда қонун-қоидаларини амалиётчи педагогларга аниқлаб беришдир.

Педагогика фани ўз фаолиятини педагогика илми аниқлаган махсус тунунчаларни, билим беришнинг тамойиллари, қонун ва қоидаларини, келгусида меҳнат фаолияти этиб ўқитувчиликни танлаган инсонларга ўргатишга қаратган. Шу боис, бўлгуси ўқитувчилар педагогик фан соҳибларининг фаолият **объектидир**. Ўқувчи ва талабаларга муайян фандан билим бериш, педагогика фани соҳибларининг фаолият **предмети** ҳисобланади. Педагогика фанида фаолият кўрсатаётганларнинг **мақсади**, ўзига ўқитувчиликни меҳнат фаолияти этиб танлаганларга педагогика илми аниқлаган ва таълимий жараёнда амал қилиниши шарт бўлган махсус тунунчалар ва тамойилларни, қонун ва қоидаларни ўргатишдир. Педагогик фаолиятни ўзига касб

этиб танлаган талабаларнинг вазифаси эса, устозлари ўргатаётган, педагогика фашидаги мавжуд махсус тушунчаларни, дарс беришда амал қилиниши шарт бўлган тамойилларни (принциплар), дарс беришнинг қонун ва қоидалари, усул ва услубларини эгаллаб, ўқувчиларга турли-туман фаилардан билим бериб, уларни тарбиялашга киришишдир.

Педагогик амалиёт. Ўқитувчи ва педагоглар ўз амалий фаолиятларини одамларга қайсидир фандан билим бериш ва уларни замонасига мос кишилар этиб тарбиялашга қаратган бўладилар. Уларнинг **фаолият объекти** — **инсон** (у турли ёшда бўлиши мумкин). Маълумки, одам биологик моҳияти баробарида ижтимоий моҳиятга ҳам эга. Шунинг учун уни «биоижтимоий» мавжудот — «биосоциум» деб юритилади. Инсоннинг биологик моҳиятини, унинг бўй-бастининг улчамлари, оёқ-қўлларининг шакл-шамойиллари, юз-кўз тузилиши, терисининг ранги, қонининг иссиқлик даражаси ва кимёвий таркиби ҳамда бошқа бир қатор биологик курсаткичлари ташкил қилади. Кишининг ижтимоий моҳияти эса, муайян бир шахснинг ҳаёти давомида тушлаган билими, кўникма, малака ва маънавиятининг мураккаб қоринмасидан иборатдир.¹

Зеро, инсоннинг ижтимоий моҳият асосини билим ташкил қилар экан, у бу билимларни теварак-атрофни кўзатиб, ота-онаси, ёру биродарлари, оммавий ахборот воситалари ва расмий таълим-тарбия тизими орқали олади. Бу билимларни у ҳаётида қўлаб, аввал кўникмага, сўнг малакага ва охир-оқибат ҳаёт тарзига, яъни маънавиятига айлантиради. Кишининг эгаллаган билимлари дил такомилининг, юқорида курсатилган босқичлардаги ҳолатларининг йиғиндисини **ижтимоий моҳият** дейилади. Яна таъкидлаб айтамикки, инсон ижтимоий моҳиятининг асосини билим ташкил қилар экан, шахсни замон талабига мос равишда шаклланти-

¹ Бури Зиёмуҳаммадов. Педагогика. — Т.: «Турон-Иқбол», 2006. 17—21-бетлар.

рувчи асосий фаолият соҳаси — узлуксиз расмий таълим-тарбия ҳисобланали. Чунки расмий таълим-тарбия, аҳолига фақат илмий асосланган ва мишгаб маротаба амалиётда синаб кўрилган турғуи билимларни беради. Бу фаолиятни амалга оширувчи мутахассислар ўқитувчи ва педагоглар деб аталиб, уларнинг фаолият предмети инсоннинг ижтимоий моҳиятидир. Яъни, педагогларнинг амалий фаолияти йўналтирилган объект — инсоннинг ўзи бўлса, амалий фаолиятининг предмети, инсоннинг ижтимоий моҳияти экан. Ҳар бир ўқитувчи ўзининг хусусий фанидаги билимларни дидактика таъмомийллари қонун ва қоидалари ёрдамида талабаларга ўргатиш баробарида уларни миллий руҳда тарбиялайди. Шу йўл билан ўқитувчи ва педагоглар, одамларнинг ижтимоий моҳиятини замон талабига мос йўналишда шакллантириб, ривожлантирадидлар. натижада, жамият учун энг зарур бўлган вазифани бажарадидлар.

1.2. Жаҳондаги дидактик тизимлар ва уларнинг шарҳи

Аслида, инсоният пайдо бўлиши билан, таълим-тарбия ҳам шакллана бошлаган. Чунки, қатта ёшлагилар ҳаётини тажрибалари орқали орттирган билим ва қўшиқмаларини, ушиб келатган авлодга ўргатганлар. Натижада, тарбия берини ҳақида билимлар тушлана бошлаган. Яъни, қимларга ўргатиш?, нималарга ўргатиш? ва қандай ўргатиш? деган саволларга жавоб топа бошлаганлар. Бундай тарбия берини сир-асрорларини қадимги Ҳитойнинг Конфуцийси; Ўрта Осиёнинг Авесто, Форобий, Ибн Сино ва Берунийси; Ҳиндистоннинг Будда ва Даоси ҳамда Миср ва Юнонистон файласуфларининг асарларида учратиш мумкин. Аммо, таълим ва тарбияга онд билимларни илмий асосланган маълум бир тизимга солиб, уларни бир печа бор синовдан ўтказиб, равои бир педагогик назария кўринишида, биринчи бор инсониятга тақдим этган олим, бу чех файласуфи ва педагоги Ян Амос Коменский (1592—1670) бўлган.

Ў узишнинг «Буюк дидактика» асарида: «Болаларни неча ёшдан ўқита бошлаш лозим?», «Гуруҳ-гуруҳ қилиб ўқитганда гуруҳдаги болалар сони қанча бўлиши керак?», «Ўсиб келаётган авлодга нималарни ўргатиш керак?», «Билим беришда қандай тамойиллардан (принциплар) келиб чиқилиши шарт?», «Билим беришда қандай усуллардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ?», «Ўқитувчиларнинг моддий таъминоти қандай бўлиши керак?» ва бошқа бир қатор саволларга илмий асосланган ҳамда тажрибадан ўтган жавобларни берган. Чунинчи, синфдаги болалар сони 12 нафардан ошмаслиги керак, агар ошиб кетса, дарс ўтиб бўлмайди деган эди Ян Амос Коменский. Ёки ўқитувчиларнинг ойлик иш ҳақи, мамлакатнинг биринчи шахсининг ойлигидан кўп ёки унинг иш ҳақи билан баробар бўлиши шарт. Акс ҳолда ўқитувчининг обрўси булмайди, деб таъкидлаган Коменский. Аллома бошқа масалаларга ҳам амалда ишботланган ва илмий асосланган жавобларни берган эди. Ундан кейин англиялик файласуф Джон Лок (1632–1704) ҳам ўз тадқиқотларини педагогика назариясига қаратган. Француз олимлари Д. Дидро (1713–1784), К. Гельвеций (1715–1771), П. Гольбах (1723–1789), Ж.Ж. Руссо (1712–1778)лар ҳам педагогика назариясига ўз ҳиссаларини қўшганлар. Педагог олим, швейцариялик И.Г. Песталоцци (1746–1827) ўзидан аввал ўтган педагог ва файласуф олимлар фикрини таҳлил қилиб, ўз фикрини билдирган. Педагогика назариясига чуқурроқ кириб борган педагог олимлардан И.Ф. Гербарт (1776–1841) ва Ф.А. Дистервег (1790–1886)лар ҳам шулар жумласидандир. Россия олимларидан В.Г. Белинский (1811–1848), А.И. Герцен (1812–1861), Л.Н. Толстой (1828–1910) ва К.Д. Ушинскийлар ҳам педагогика назариясига ўз ҳиссаларини қўшганлар. Ўрта Осиёда назарийчи педагоглари қаторида Абай Қўнонбоев (1845–1904), Маҳмуджа Бехбудий (1875–1919), Фитрат (1886–1938), Абдулла Авлоний (1878–1934), Ҳамза Хақимзода Ниёзий (1889–1929) ва бошқа кўпгина алломаларни санаб ўтиш мумкин.

XVII аср ўргаларидан бошлаб, педагогика назарияси, инчунин, уни ўрганувчи фан «Дидактика» шакллана бошлаган экан, ўтган давр мобайнида кўнгина педагог олимлар томонидан талайгина дидактик тизимлар таклиф этилиб, амалиётга сингдирилди. Аммо, уларнинг ҳаммаси ҳам тарих синовидан ўтиб, кенг тарқалмади. Жаҳондаги кўнгина мамлакатларнинг педагогик амалиётига сингдирилиб, шу кўнгача нуфузини сақлаб турганлари — учта. Бу ҳам бўлса, чехиялик файласуф ва педагог Я.А. Коменскийнинг дидактикаси, немис педагоги ва психологи И.Ф. Гербарт ва америкалик файласуф, психолог ва педагоги Д.Дьюининг дидактик тизимларидир. Бу тизимларнинг ижобий томонларини бирлаштирувчи ҳамда анча такомилланган ҳозирги замонда янги дидактик тизим мавжуд.

Улар орасида кўнгина умумийлик бўлгани билан, ўзаро фарқлари ҳам анчагина. Чунинчи, Я.А.Коменскийнинг дидактик тизими ўта гуманистик бўлиб, билим бериш ва билим олиш жараёнини бошқариш ўқитувчилар томонидан амалга оширилади дейилгани билан, билим олишлик тўла талабалар ихтиёрида бўлиши керак, деб ҳисоблаган. Яъни, талабалар билим олгилари келсагина уларга билим бериш лозим. Аммо билимга қизиқтириш ўқитувчига боғлиқ дейилган. Шу боис дарс бериш усул ва услублари ўта юмшоқ, яъни болаларга тазйиқ ўтказмасдан, уларнинг хоҳиш-истакларига қараб дарс ўтилишини тақозо этган. Тахминан шундай фикрни Абу Наср Форобий асарларида ҳам кўриш мумкин. Я.А.Коменский: «Қандай ва қанча билим берилиши керак?» деган саволга «Билим тури ва ҳажми қанчалик кўн бўлса, шунчалик яхши», деган фикрни илгари суради. Шунинг учун Коменский дидактикасида ўқитувчи билимни бериб, ўқувчи уни эслаб қолишининг ўзи кифоя дейилган. Социалистик инқилоб ғалаба қозongan шўролар ҳокимиятида айнан Я.А. Коменскийнинг дидактик тизими қабул қилинган эди. Бошқа деярли барча хорижий мамлакатларда, шу жумладан, Европа мамлакатлари ва Америкада, писбатан

каттикқўлликка ва зўрланга асосланган И.Ф.Гербарт дидактик тизими кенг қўлланилди. Гербартнинг фикри бўйича, мактабнинг асосий вазифаси ўқувчиларни ақлий ривожлантириш, яъни уларга билим беришдан иборат бўлмоғи лозим. Ахлоқий тарбиянинг барча масалаларини оила ҳал қилиши керак, деб ҳисоблаган Гербарт. Шу боис, таълим беришнинг асосий мақсади тайёр билимларни бериш, ўқувчилар эса бу билимларни ёдлаб олишлари билан белгиланган. Гербарт ҳам, «қанча кўп билим берилса, шунчалик яхши», деган ақиладани тўғри деб билган. Дарс жараёнида фаоллик фақат ўқитувчига рухсат берилган, ўқувчилар эса ўқитувчи айтганларини мулоҳазасиз қабул қилиб, эслаб қолишлари талаб қилинган. Гербарт ўқувчиларга жисмоний жазо қўллашлик мумкин деб билган. Коменский эса, бу ҳолга жуда ҳам қарши бўлган. Бу масалада Форобий, «баъзи ўқувчиларга юмшоқ усул орқали билим берилса, баъзиларига қаттиқ усул қўл келди» деб туриб, кетидан, «аммо юмшоқ усул қаттиқ усулдан афзал» деган эди.

Азиз китобхон, энди тафаккурингизни яхшилаб ишлатиб, бир эслаб қуриш-чи, сизнинг ҳаётингизда шунга ўхшаш усуллардан фойдаланувчи ўқитувчилар бўлганми? Албатта бўлган, чунки бу икки дидактик тизим қарийб икки аср давомида ер юзида ҳукмронлик қилган. Гарчи расмий шўролар ҳокимияти Я.А.Коменскийнинг гуманистик дарс беришини талаб қилсалар ҳам, купчилик ўқитувчилар Гербарт дидактик тизимини билмаган ҳолда, унинг қоидаларига тойиб кетаверганлар. Чунки, Гербарт ўз дидактик тизимини реал ҳаётдан олган бўлиб, психологиянинг қонун-қоидаларига суянган. Ундан ташқари, бу усул нисбатан осон бўлиб, ўқитувчидан фақат қаттиққўлликни талаб этиб, ундан катта интеллектуал куч сарфлангани талаб қилмаган.

XX аср бошларида америкалик файласуф, психолог ва педагог Джон Дью, Гербарт дидактик тизимига қарама-қарши бўлган ўзининг дидактик тизимини таклиф қилди ва уни Чикаго мактабларидан бирида муваффа-

қиятли синаб кўри. Дью дарса ўқитувчи эмас ўқувчи фаол бўлмоғи лозим деб чиқди. Дарса бериладиган билимлар галабалар эҳтиёжга мос ва уларнинг хоҳишидан келиб чиққан бўлиши керак деб ҳисоблаган. У китобдаги билимларни қуруқ ёл олиш ҳеч нарсага олиб бормади, аксинча, ўқувчиларни ўқиндан совутиб, тафаккурини занглатади деб таъкидлаган. Дюннинг таълим-тарбияга қўнган асосий ҳиссаси — бу «ақл юритишнинг тўлиқ жараёни»дир. «Ақл юритиш тўлиқ жараёнининг етакчи ҳалқаси муаммонинг пайло бўлиши», дейди Дью. Муаммо пайло бўлганидан кейин, ўқувчи қийин ҳолатга тушиб, унинг ечимини излайди ва фаол фикр юритиб, бир қатор мулоҳазалардан кейин бу муаммонинг ечимини топади ва синаб кўради, нотўғри бўлган тақдирда, яна ақл юритади ва бу жараён бир неча мароаба қайтарилганидан кейин, охир-оқибатда унинг тўғри ечимини топади. Натижада фикр юритишнинг тўлиқ жараёни амалга ошади. Кейинчалик бундай дидактик тизим «муаммоли дарс ўтиш», деб номланди.

Бу учга дидактик тизимнинг анчагина ижобий томонлари билан бирга, салбий томонлари ҳам мавжуд. Шунинг учун, америкалик бир қатор педагог олимлар томонида, аввалги дидактик тизимларнинг ижобий томонларини бирлаштирувчи дидактик тизим яратилди ва у янги дидактик тизим деб номланди. Янги дидактик тизимда илгари сурилган ғоялар жуда яхши, аммо уларни амалга ошириш ўта қийин экани амалиётда маълум бўлди. Дунёда бўлган барча дидактик тизимларнинг энг яхши томонларини бирлаштириб, янги дидактик тизим асосида дарс ўтиш олдий педагоглар у ёқда турсин, тажрибали педагог олимлар учун ҳам қийинчилик тугдиради. Шу муносабат билан, ҳамма педагоглар фойдалана оладиган, ўзининг қатъий тузилишига ва амалий якунга йўналтирилган ҳамда дунёдаги барча дидактик тизимларнинг яхши томонларини бирлаштира олиш хусусиятига эга бўлган ўқитишнинг педагогик технологияси ишлаб чиқилди ва ривожланган мамлакатлар педагогик амалиётига сингдирилди.

Азиз китобхошлар, педагогик технология таълим-тарбия соҳасидаги навбатдаги расм-русум (мода) эмас. Педагогик жараёни амалга оширишнинг бу усули заруриятдан келиб чиққан бўлиб, уни эгалламасдан туриб, замонавий дарс ўтиб бўлмайди.

1.3. Педагогик технологияни таълим амалиётига жорий этишнинг долзарблиги ва таълим беришда бу усулнинг ўзига хослиги

Ўзбекистон Республикаси «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»да, илғор педагогик технологияларни ўрганиб, уларни ўқув муассасаларимизга олиб кириш зарурлиги ўқтирилган.

Кейинги ун йил ичида яратилган, педагогикага бағишланган адабиётларда «Педагогик технология», «Янги педагогик технология», «Илғор педагогик технология», «Прогрессив педагогик технология» каби тушунчалар кўн учраб тургани билан, уларнинг ўзбек тилидаги маромига етган таърифи ҳали тузилмаган. Инчунин, республикамизга мос, ҳақиқий педагогик технология ҳам ҳали яратилмади. Бу камчиликни, ушбу китобимизда бартараф этишга ҳаракат қилдик.

Республикамизнинг педагог олимлари ва амалиётчи педагоглари илмий асосланган ҳамда Ўзбекистоннинг ижтимоий-педагогик шароитига мослашган ўзбек миллий таълим технологияларини яратиш ва уларни таълим-тарбия амалиетида қўллашга интилоқдалар.

Бу ерда: «Нима учун бугунги кунда педагогик технологияларнинг миллий назарий асосини яратиш ва амалиётга татбиқ этиш зарурати туғилди?» деган савол пайдо бўлиши мумкин. «Жамиятимизга қанчадан-қанча билимли кадрларни ва юқори малакали олимларни етиштириб келган, совет ҳукуматидан қолган, педагогика услублари мавжуд-ку, уларнинг эскириб, талабга жавоб бермай қолган ва мафкуралаштирилган жойларини ўзгартириб, миллий тус бериб, фойдаланаверса бўлмай-лими, албатта, хорижга эргашин шартми?» — деган

мулоҳазалар ҳам йўқ эмас. Ўзбекистоннинг шу кундаги педагогик жамоатчилигининг аксарияти, айнан мана шу йўлдан бормоқдалар ва уни янги педагогик технология деб атамоқдалар. Бунинг педагогик технологияга алоқаси бўлмай, бу йўл иложсизликдан излаб топилган. Бу йўл фақат қисқа муддатга хизмат қилиши мумкин, холос. Мустақилликни қўлга киритган ва буюк келажак сари интилаётган жамиятга бу йўл узоқ хизмат қилолмайди. Чунки:

биринчидан, маълум сабабларга кўра жаҳон ҳамжамияти тараққиётидан, бир оз бўлса-да, ортда қолиб бораётган жамиятимиз, тараққий этган мамлакатлар қаторидан муносиб ўринни эгаллаши учун, аҳоли таълимини жадаллангиритиш ва самарадорлигини ошириш мақсадида энг илғор педагогик тадбирлардан фойдаланиш зарурлиги;

иккинчидан, анънавий ўқитиш тизими ёзма ва оғзаки сузларга таяниб иш кўриши туфайли «ахборотли ўқитиш» сифатида тавсифланиб, ўқитувчи фаолияти биргина ўқув жараёнининг ташкилотчиси сифатида эмас, балки нуфузли билимларнинг ягона манбаига айланиб қолганлиги, гарчи у унча кучли ўқитувчи бўлмаган тақдирда ҳам;

учинчидан, фан-техника тараққиётининг ўта ривожланганлиги натижасида ахборотларнинг кескин қулайиб бораётганлиги ва уларни ёшларга билдириш учун вақтнинг чегараланганлиги;

тўртинчидан, кишилиқ жамияти ўз тараққиётининг шу кундаги босқичида назарий ва эмпирик билимларга асосланган тафаккурдан тобора фойдали натижага эга бўлган, аниқ амалий якунга асосланган, техник тафаккурга ўтиб бораётганлиги;

бешинчидан, ёшларни ҳаётга мукаммал тайёрлаш талаби, уларнинг тафаккурини кенгайтирувчи ва энг илғор билим бериш усули ҳисобланган объектив борлиққа мажму ёндашув тамойилидан фойдаланишни талаб қилишиладир.

Педагогик технология юқорида санаб ўтилган бепгта сабабий шартларнинг барча талабларига жавоб берадиган таълимий тadbирдир.

Шуни айтиш жоизки, таълим технологиялари, педагогика илмининг тadқиқoғ oбъeкти сифатида, аниқ фанларни ўқитиш услуби сифатида майдонга чиққан эди, эндиликда ижтимоий фанларни ўқитишга ҳам янгича ёндашув сифатида қайд қилиниши лoзим деб топилмоқда.

Бу зарурият, шу вақтгача ижтимоий фанларни ўқитганда, мафкура нуқтаи назаридан келиб чиқиб, ўқувчи (талаба)лар ёпиқ тафаккур парадигма (намуна, мисол)лар асосида ўқитилганлиги, уларда ўзгача нуқтаи назарни тап олмаслик, фақат ўқитувчининг фикрини тўғри деб билиш шакллантирилганлигидандир. Бу ҳол ҳар қандай ижтимоий тараққиётга гoв бўлиб, шу парадигмада юрган кишиларни инқирoз сари етаклайди.

Жамиятимиз жадаллик билан тараққий этиб, иқтисодий ва сиёсий мавқеи кундан-кунга орғиб бормоқда. Аммо ижтимоий соҳада ва, айниқса, таълим-тарбияда (баъзи илғoр ўқув муассасалари бушдан мустасно) депсиниш ва умумий тараққиётдан орқада қолиш сезилмоқда. Бундай нохуш вазиятдан чиқиб кетиш йўлларида бири таълим-тарбия жараёнини қабул қилинган давлат стандартлари асосида технологиялантиришдир.

Маърифатли ва ривожланган мамлакатларда мувафакқият билан қўлланиб келаётган педагогик технологияларни ўрганиб, халқимизнинг миллий педагогика анъаналаридан ҳамда таълим соҳасиниш шу кундаги ҳолатидан келиб чиққан ҳолда Ўзбекистоннинг замонавий миллий педагогик технология моделини яратиш зарурияти пайдо бўлди.

Педагогик технологиянинг том маъносини билиш ва унинг ҳудудимизга мос турини яратиш учун мажмулар назариясини тўла эгаллаш зарур. Чунки педагогик технология, аввал ҳам айтганимиздек, мажмулар назариясининг қонуниятларига юз фоиз таянган бўлиб, янгича фалсафий тафаккурни, янгича дунёқарашни ифода этади.

Шу ўринда алоҳида таъкидлаб ўтгани жонски, кишиларнинг ҳаётга онгли муносабатини, дунёқарашини белгилашга доимо янгича ёнданиш зарурлигини ўз вақтида англаб етиш даражасини кўрсатиб берувчи муҳим омил — янги фалсафий маънавиятдир. Лйниқса, ҳар бир инсон ҳаётга ўзининг муносиб ўрнини топиш учун курашаётган ҳозирги даврда бўлажак мутахассиснинг фалсафий маънавияти биринчи даражали аҳамият касб этади.

Педагогик технологиянинг бошқа таълим усулларидан ажратиб турадиган ўзига хос хусусиятлари қуйидагилардан иборат.

Биринчидан, аввал ҳам бир неча бор таъкидлаганимиздек, педагогик технология синергетик дунёқарашдан келиб чиқувчи объектив парса ва ҳодисаларга мажму ёнданиш тамойили асосида яратилган. Аввалги педагогик усуллар, тузилиши жиҳатидан эркин бўлиб, дарс таркибини белгилаш ўқитувчи ихтиёрида булган.

Иккинчидан, педагогик технологияда олдиндан белгиланган асосий мақсадга эришини кафолатланган. Бошқа барча педагогик усулларда таълим-тарбия фаолиятининг кафолатланган натижаси мавжуд бўлмай, стихияли натижалар билан кифояланиб келинган.

Учинчидан, педагогик технологияда, асосий мақсадга эришини босқичма-босқич амалга оширилиб, ҳар бир босқичда бажарилиши лозим бўлган вазифалар ва талаб қилинадиган воситалар ҳамда усул ва услубларнинг аниқ модуллари ҳосил қилинади. Бошқа педагогик усулларда таълим-тарбия жараёнининг якунида умумий мақсад қўйилиб, унга эришини йўллари ўқитувчининг ихтиёрига ҳавола қилинган.

Тўртинчидан, педагогик технология универсал хусусиятга эга бўлиб, уни ҳар бир мутахассис, аъло бўлмаса ҳамки, яхши амалга ошира олади. Дарсинг самардорлигига педагогнинг маҳорати ва шахсий сифатлари деярли таъсир этмайди. Чунки дарсинг лойиҳаси аввалдан, маҳоратли методист-ўқитувчилар томонидан тузилади. Аввалги дарс бериш усулларини амалиётда қўллаш учун, маълум даражада ўқитувчининг педагогик маҳорати, шахсий сифатлари етакчилик қилган.

Бешинчидан, педагогик технология ёрдамида дарс ўтганда, таълим жараёнини доимий ва тўлиқ назорат қилиш имкони мавжуд. Авваллари бундай имкониятга ўқитувчилар эга эмас эдилар.

Олтинчидан, педагогик технология ёрдамида таълим жараёнини амалга оширганда, натижаси талабаларда кўникма ҳосил қилиш билан якунланади. Бошқа педагогик усуллар ёрдамида дарс берганда, талабалар берилган билимни зўра эслаб қолардилар, холос.

Еттинчидан, педагогик технология, Давлат таълим стандартларига эришишни кафолатлайди ва сарфлаш талаб қилинган вақт, куч ҳамда воситаларни меъёр даражасида ушлайди.

Педагогик технология квантлар назариясидан келиб чиққан синергетик дунёқараш ва унинг ажралмас қисми булган объектив борлиққа мажму сифатида ёндашиш тамойилидан тўлалигича келиб чиққанлиги учун, китобнинг кейинги саҳифаларини шуларни ёритишга бағишлаймиз.

1.4. Квантлар назарияси ҳамда синергетика

XX аср урталаригача, қарийб икки аср мобайнида, барча турдаги олимлар Ньютоннинг механик дунёқарашига доғ бўлиб, физиканинг механика қонуналаридан келиб чиққан ҳолда, ўз назария ва таълимотларини яратдилар. Бу гоёга биноан бугун дунё ва унинг унсурлари яхши созланган машина кабидир. Уларни ўрганиш учун ҳар бирини қисм-қисмларга бўлиб ўрганиш лозим дейилган. Инсоният тафаккури тараққиётининг маълум бир босқичида, шундай қилишлик тўғри булган бўлиши керак. Бу гоёни нафақаг физик, кимёгар ҳамда биологлар, балки жамиятшунос олимлар ҳам ўз фаолиятларига методологик асос қилиб олган эдилар. Буюк француз ва Россиядаги Октябрь инқилоблари айни шу гоё асосида амалга ошган. Бу гоё бўйича жамият улкан бир машина каби тасаввур этилиб, уни яхшилаб созланса, у беҳато фаолият кўрсатиши мум-

кин. Инқилоб раҳнамоларининг фикрича, капиталистик тузум бу машинани ишдан чиқариб қўйган. Уни созилаш учун тарихий шаклланиб қолган машинани бутунлай сочиб, кейин уни жамият эҳтиёжига мос равишда янгиладан йиғиш керак, деб ўйлаганлар. Бунинг учун эса жамиятда инқилобий ўзгаришларни амалга ошириш фикрини илгари сурганлар ва Ер шарининг учдан бир қисмида буни амалга оширганлар. Аммо, энг адолатли ҳакам — вақт бу ғоя потўғри эканини исботлади. Ҳаёлий социалистик тузум, қанчалик чиройли кўринишига эга бўлишига қарамай, ўз-ўзидан нураб кетди.

«Оламга механик қарашни шакллантириб, бизнинг тафаккуримиз билан ҳиссиётимиз, руҳимиз билан танамиз, ўзимиз билан жамият ва жамият билан бугун табиат орасига пона уриб, уларнинг бир-биридан ажралиб қолишига физиклар сабабчи», дейди америкалик физик олим Дэвид Пид. Ньютоннинг концепцияси бўйича, бугун борлиқ майда қисмлардан ташкил топган бўлиб, ўзаро боғлиқдир. Дунёда содир бўладиган барча нарса ва воқеликларни олдиндан англаб, уларни билиб, мақсадга мос равишда ўзгартирса бўлади, деб ўйлаган Ньютон. Даставвал, сайёралар ҳаракатини илмий асосда кўрсатиб беришни мақсад қилиб қўйган бу ғоя инсониятнинг икки юз йиллик ҳаётига жуда катта таъсир этиб, жамият ва одамларни табиатдан ташқарига чиқариб қўйди. Инсон табиатга четдан туриб қарайдиган бўлиб, унинг ҳукмдорига айланиб қолди. Бу позицияда, механик дунёга четдан қараган ҳолда ёндашиб, уни ўзимизга бўйсундирмоқчи бўлдик. Натижада, тирик коинотнинг ажралмас аъзоси бўла туриб, ўзимизни ундан ажратдик. Инсониятни табиатдан, инсон руҳини танасидан, ақл-шуурини ҳиссиётидан бегона қилиб, ажратиб ташланди. Шу туфайли инсоният икки юз йил давомида қарама-қаршилик кайфиятида янаб келди. Бу қарама-қаршиликларни фақат куч билан бартараф этиш мумкин, деган фикрга ишонган ҳолда коинотда етим (ожиз) бўлиб қолдик. Ўзини ёлғиз

ҳис қилган одам доимо қўрқувда ҳаёт кечиради. Қўрқув эса имонсизлик белгисидир. Қўрқувни фақат билим енгади ва киши имонини мустаҳкамлайди. Шунинг учун ҳам Пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в), «Мўмин ва мўминалар, билимни бешикдан қабргача эгалланглар» деганлар.

Ҳамма нарсадан қўрқиб яшайдиган ожиз одамлар, ўзларининг тинчлигини кафолатлаш мақсадида тинмай дунё йиғадилар ва қуроқланадилар. Бу фикрда мустаҳкам турганлар ҳали ҳам жуда кўп. Аммо, уларнинг барча ҳаракатлари зое, бу билан уларнинг дили таскин топиб, тинчлиги кафолатланмайди. Зудлик билан бу позициядан воз кечиб, ўзаро бирлашишлари ва билим эгаллашлари, дунёқарашларини ўзгартиришлари ва имонларини мустаҳкамлашлари лозим.

Эндиликда квант назарияси яратилиб, бугун олам нур (квант) тўлқинининг майдони сифатида идрок этилган бир пайтда, оламни яхлит бир жонли мавжудот деб тан олинмоқда. Ундаги барча унсурлар олам деб аталмиш тирик вужуднинг аъзолари экани исботланган. Бу ғояга асосан, инсон олам деган тирик мавжудотнинг нугфа уруғи, кичрайтирилган нусхаси сифатида талқин қилинади. «Ўзингни танисанг, Раббингни танийсан» деган ҳадиснинг маъноси ҳам шу бўлса керак. Ундан ташқари, «Қуръони карим»нинг «Нур» сурасининг 35-оятда «Аллоҳ осмонлар ва ернинг нуридир, яъни уларнинг барчасини ёритиб, йўқдан бор қилгувчидир» дейилган. Бу оятдан маълум бўладики Аллоҳ Еру осмонни нурдан яратган бўлиб, ўзи ҳам нурдир.

Дунёнинг етакчи олимлари: «Тафаккуримизда содир бўлган, кейинчалик ҳаёт тарзимизга (маънавиятимизга) айланиб кетган бўлишини ва қарама-қаршилик даври тугади» демоқдалар. Квант назарияси шаклланиши билан, классик физиканинг механик назарияси барҳам топди ва бизга одат бўлиб қолган дунёқараш ўзгара бошлади. Кимда-ким ўзидаги механик дунёқарашни ўзгартирмаган бўлса, ўзгартирсин. Ньютон физикасининг механик қараш асосида фикр юритган одам XIX аср ёки

XX аср бошларида янзётгандек бўлади. Афсуски, бизда, бундайлар кўнчиликти ташкил этиб турибди, чунки бу гоё ўта жўн бўлиб, одамлар руҳига сиғиб кетган. Албатта, дунёқарашни ўзгартириш ички осон кечмайди. Осон бўлмаса-да, шу йўналишда ҳаракат қилишимиз лозим. Акс ҳолда, жаҳон ҳамжамияти тараққиётидан орқала қолиб, бир жойда лепсишиб тураверамиз.

Квант назарияси дунёқарашимизга яхлитлик гоёсини олиб кирди. Энди биз ўзимизни Коинотдан, руҳимизни танамиздан, ақлимизни ҳиссиётимиздан ажралган ҳолда идрок қилмасдан, инсонни Коинот ичида, унинг ажралмас бир аъзоси сифатида кўришимиз керак.

Энди биз табиат ичида туриб, уни мутлақо бошқача идрок қила оламиз. Классик физика асослари ҳам ўзгара бошлады. Энди материя қўғиб қолган бир нарса сифатида талқин қилинмай, у квант майдолининг ҳаракат жараёнидаги бир модели сифатида ҳис этилмоқда. Дунёга квант назарияси асосида қараш материяни ақлдан ажралмаган ҳолда эмас, балки уларга бир бутуннинг икки ҳолати сифатида ёндашишни талаб қилмоқда.

Аввалги дунёқарашимиз нотўғри эканлиги аниқ бўлди. Аммо, бу деган сўз, у ёлгон экан дегани эмас. Бу фақат объектив борлиққа ёндашишимиз бошқачароқ, тўлиқ бўлмаган деганидир.

Квант назарияси дунёда ҳозиргача бўлган дунёқарашларнинг энг тўғриси десак, хато қилмаган бўламиз. У субатом зарралари ва биологик мажмулардан тортиб, галактика ва сайёралар ҳаракатини тўғри, яъни илмий асосда тушунтириб бермоқда.

Бу назарияни биринчи бор Макс Планк билан Альберт Эйнштейнлар «Қора ўра» сирини ўрганиш жараёнида яратдилар. Улар атомнинг ўзгармаслигини тан олдилари келмай, «Қора ўра»дан тарқалаётган энергиянинг турғунлик сирларини билиш мақсадида «фотонни» аниқладилар. Шундан кейин атом ичидаги электронлар ҳаракатига «квант» (энергия тўлқинининг бир бўлаги) ўлчамини бериб, электрон тўлқинларининг тур-

ғулик сириши билдилар. Радиация майдонлари ва энергия тўлқинларини квант сифатида ўрганишлари жараёнида, улар бир вақтнинг ўзида ҳам зарра, ҳам гўлқин сифатида бўлишлигини кашф этдилар. Бу эса шу кунгача шаклланган дунёқарашнинг бутунлай ўзгариб кетиниға олиб келди. Шу йўл орқали «Квант назарияси» ва унинг таркибий қисми сифатида «Квант механикаси» яратилди.

Квантли фикр юритиш, нур тезлигидан ташқарида ҳам реал борлиқни ифода этувчи ўлчам бор эканини аниқлади. Олимлар бугун дунёга квант манзарасидан қарашганда, макон ва замон моддий олам ичида мавжудлигини ва бутун оламни қамраб олган квант кучини аниқладилар. Квант кучи ҳамма ёқда, барча нарсаларда мавжуд бўлиб у ўз қувватиши тўлиқ намоён этса, табиатда ақл бовар қилмайдиган ўзгаришлар содир бўлиши мумкинлиги маълим бўлди. Олимлар бу қувват бутун олам буйлаб, чексиз тарқалиб, квант майдонини ташкил қилишлигини топдилар.

Дэвид Бомм ва бошқалар, квант тўлқини бутун борлиқнинг асосий манбаи эканини исботладилар.

Квантли фикр юритишнинг энг истеъдодли вакилларида Дэвид Бомм, бугун борлиқ, шу жумладан, энергия ва вақт ҳам Коинот ичида мавжуд яширин тартибнинг ҳосиласи, шу гуфайли барча нарсалар тартиб ичидаги тартиб орқали бошқарилади демоқда. Олам ичида яширинган тартиб бутун борлиқни бошқариб турар экан.

Квантли фикр юритиш, Оламни шу маҳалгача мавжуд бўлган илмлар кашф қилган билимлардан яхшироқ тушунишга ёрдам беради.

Бутун Олам ва ундаги нарсалар тартиб ичидаги тартиб орқали бошқарилиш ғоясидан келиб чиқиб, илм-фанда «синергетика» оқими пайдо бўлди.

Синергетика, даставвал, физика-математиканинг назарияси сифатида XX асрнинг 60-йилларида вужудга келди. Бунга асос солган белгиялик олим И. Пригожин, математикадаги диссиптив (лот. «диссипация» — ейиш) системани кашф қилди. У очиқ система ҳисоб-

ланиб, ўзини қуршаб турган муҳит билан энергия ва зарралар алмашуви натижасида доимо ўзаро боғлиқликда экан.

Бу оқимга германиялик олим Г. Хакен «синергетика» деб ном берди.

Синергетика ғояси тараққий этиши жараёнида, очик система шароитида, унинг тадрижий ривожига олиб борувчи ўзини ўзи ташкил қила олиш хусусиятига катта эътибор қаратилди. Турли-туман системаларнинг ўзини ўзи ташкил қилиш жараёнида мавжуд универсал хусусиятлар ва объектив қонуниятлар аниқланди.

Синергетик ғоя ва тамойилларнинг асослилиги ҳамда кенг миқёслилиги унинг фанлараро илмий йўналиш бўлиб шаклланишига олиб келди. Бу эса, муҳим фалсафий натижаларга ва янги дунёқарашнинг шаклланишига сабаб бўлди. Табиий равишда, умумсинергетика оқими ичида ижгимоий синергетика ҳам ривожланиб бормоқда.

1.5. Мажмулар назарияси ва ундан келиб чиқувчи объектив борлиққа мажму сифатида ёндашув тамойили

XX аср ўрталарига келиб объектив борлиқ туғрисидаги маълумотлар шу даражада ортиб кетдики, аср бошида гўёки шаклланиб битган деб ҳисобланган фан тармоқлари тараққий этиши натижасида уларнинг турлари қарийб юз баробар кўпайди. Урганиш объекти ва тадқиқот усуллари жиҳатидан, уларнинг фанлараро, интегратив турлари вужудга кела бошлади. Билим ҳажми, тури ва сифати ортиб бораверди. Бу билимларни кенг оммага етказиш ва уларнинг тафаккурига синдириб, хотираларида сақлаб қолишлари учун дунёни бошқача тушунинг тартибини жорий қилиш зарурияти пайдо бўлди.

Ундан ташқари, протон ва электронларнинг фотонларга, фотонларнинг нейронларга бўлиниб кетиши ва квантнинг кашф қилиниши, дунёнинг пайдо булишининг янги концепциясини тузишни тақозо қилар эди.

Шу маҳалгача ҳукм суриб келаётган оламни механик тушуниш бу вазифани бажара олмас эди. Гап шундаки, аввал ҳам айтганимиздек, «классик» илм-фан нарса ва ҳодисаларни бўлақларга ажратиб ўрганар, сўнг бу қисмларни механик равишда бир-бирига бирлаштириб туриб идрок қилар, шунда қисмлар орасидаги алоқадорликларга эътибор ҳам берилмас эди. Баъзи фан соҳаларида объектив борлиққа бундай ёндашиш ҳозиргача давом этиб келмоқда. Аслида, нарса ва ҳодисалар ва уларнинг қисмлари таснифидан, улар орасидаги алоқадорликлар ҳаёт учун аҳамиятлироқдир.

Шундай шароитда 20-йилларда австриялик биолог олим Людвиг Фон Берталанфи томонидан нарса ва ҳодисаларни ўрганишда «органик» усул таклиф этилди. Бу усул — биологик ва ижтимоий ҳаётлагич жараёнларни ўзаро боғлиқ ҳолда, бир бугунлик сифагида ўрганишни тақозо этарди. Бошида бу усул биологияда қўллана бошланган. Аммо ҳаёт бу усулнинг тараққиётнинг бошқа жабҳаларида, жумладан, ижтимоий ҳаётда ҳам қўлланишига олиб келди. «*Мен аминманки, оламдаги кўпчилик олимлар биз келган натижага келишган, аммо, бизлар тарқоқмиз ва бир-биримизни билмаймиз, ундан ташқари, фанлар орасидаги чегаралар ҳаммамизнинг бирлашишимизга имкон бермай турибди*»,² — деб ёзган экан англиялик иқтисодчи олим К.Боулдин узининг Л.Фон Берталанфига йўллаган хатида.

Аста-секин дунёдаги илм-фан вакиллари, пайдо бўлиши жиҳатидан турли бўлган нарса ва ҳодисалар ривожининг умумий қонуниятларини аниқлаш ва уларни бир тартибга келтириш зарур эканига тушуниб етдилар. Бир қатор хусусий фанларда, ҳодисага синергетика нуқтаи назаридан система сифатида ёндашишни, яъни ўзаро функционал боғлиқликда турган қисмлар бир бутунликни ташкил қилишини исботланди.

² Берталанфи Л. Общая теория систем — обзор проблем и результатов // Системные исследования. Москва, 1969. С. 39.

Умуман, системали ёндашувнинг қадимги илм-фан ва фалсафада мавжуд эканлигини ҳам кўрса бўлади. Бутун борлиқ қандайдир, ўзаро боғлиқ бўлган қисмлардан ташкил топганлигини Платон, Форобий, Ибн Сино ва бошқа алломалар фикрларида ҳам кўриш мумкин. Мавлоно Жалолиддин Румий ҳам оламнинг заррадан коинот қадар ўзаро вобасталиги, бир-бири билан тортилиб туриши ҳақида айтган.

Системали ёндашувни биринчи бўлиб англиялик иқтисодчи олимлар Адам Смит ва Адам Фергустон, ундан кейин Чарлз Дарвин ҳам қўллаганини кўрса бўлади. Маълум бир системали ёндашувни Ф.Энгельс асарларидан ҳам англаса бўлади. *«Бутун табиат муайян нарсалар орасидаги алоқадорликлардан иборат, нарсая деганда биз, юлдузлардан тортиб атомгача тушунамиз»*,³ — деган Ф.Энгельс.

Бироқ, XIX—XX аср олимлари нарсая ва ҳодисаларга аъъанавий тасниф беришдан нарига ўтолмадилар.

Фақат XX асрнинг 50-йилларига келиб, ўрганилаётган объектга ўзаро узвий боғлиқ бўлган бўлақлардан ташкил топган бир бутунлик сифатида қарайдиган бўлинди.

Даставвал, системалар назарияси ўз мақсадини жаммики нарсая ва ҳодисалар, уларни ташкил қилувчи қисмларда бирлай ишлайдиган умумий тамойилларни аниқлашга қаратди. Техник системаларни моделлаштиришни кибернетика ўз зиммасига олган бўлса, ахборот берувчи системаларни ўрганиш жараёнида информация назария вужудга келди ва охирида ҳаммасини интеграциялаштирувчи умум системалар назарияси пайдо бўлди.

Объектив борлиқни чексиз кўп, содда ва мураккаб, катта ва кичик, жонли ва жонсиз, тикланувчи ва тикланмайдиган ва ҳоказо сифатларга эга бўлган системалар сифатида идроқ қилиш шу фан тараққиётининг маҳсулидир. Насрая ва ҳодисаларга система сифатида ёндашув ривожлана бориб, қисқа муддат ичида ўзи-

³ К.Маркс, Ф.Энгельс. Соч. т. 20, с. 392.

нинг хусусий қонуниятларига, атама ва тушунчаларига эга бўла бошлади. Системалар назарияси жуда ҳам тарққий этган назария бўлиб, ўз қонуниятларига, қонунқоида ва категориал аппаратига ҳамда махсус фикр юритиш услубига эга.

Системалар назариясига тўлиқ асосланувчи биология, кимё, олий математика, кибернетика, космология, космонавтика, робототехника каби илм-фан тармоқлари мавжуд. Системалар назариясидан дунёни англаш усули сифатида фойдаланувчи фанлар кундан-кунга орғиб бормоқда. Шу кунга келиб, муайян фаннинг тарққий этганлиги ва ҳар бир олимнинг етуқлик даражаси, уларнинг системалар назариясидан нақалар унумли фойдалана олишлиги билан белгиланмоқда.

Системалар назарияси (теория систем), системали ёндашув (системный подход) ва уларга тегишли бўлган тушунчалар Ўзбекистонга яқин ўтмишида кириб келди. Бу тушунчалар Ўзбекистон олимлари томонидан ўзбекчага турлича талқин қилиниб, илмий жамоатчилик орасида «мажмуали ёндашув», «тизимли ёндашув» ва «мажмули ёндашув (бизнинг талқини)» деган атамалар билан қўлланиб келинмоқда. Илмдаги гоаят мураккаб бу ижтимоий воқеликни бу атамаларнинг ҳаммаси ҳам тўғри ифода этмайди.

Мажмуалар назарияси ва мажмуали ёндашув деган сўз бирикмаларидаги «мажмуа» тушунчаси биз назарда тутган воқеликни муқлақо ифода этмайди. Чунки, «мажмуа» (*эътибор беринг, «мажму» сўзидан «а» ҳарфи билан фарқланади*) атамаси русчадаги «комплекс» деган тушунчани билдиради. Илм ва амалиётда бундай ёндашув ҳам аслида мавжуд. Унда баъзи бир хусусият ва жиҳатлари масалан, ранги, шакли, товуши, ёши ва ҳоказолар ўхшашлигига қараб бирлаштирилган нарса ва ҳодисалар йиғиндисига айтилади. Улар ўзаро зарурий, яъни функционал боғлиқ эмаслар. Масалан, синфдаги болалар комплекс — мажмуа ҳисобланади, болаларнинг бир печтаси бўлмаса ҳам дарс давом этаверади. Систе-

мада ундай эмас, ситема булганидан кейин, унинг бир элементи булмаса, ситема ўз фаолиятини тухтатади ёки ўзгартиради.

«Тизимлар назарияси» ва «тизимли ёндашув» деган сўз бирикмалари системанинг классик ёки арифметик талқинини ифодалайди, холос. Ҳолбуки, системалар назариясида «тизим» тушунчаси тизимли ёки чизиқли система (линейная система) мазмунини бериб, системанинг минг туридан бир турини ифодалайди, холос.

Биз таклиф қилган ва Ўзбекистоннинг ётакчи муҳаррирлари фикр-мулоҳазасидан ўтиб маъқулланган атама — «мажму». Мажму деганда, ўзаро функционал алоқадорликда бўлиб, бир бутунликни ташкил қилувчи қисмлар бирикмаси тушунилади. Функционал алоқадорликда булган деб, мажмуни ташкил қилувчи қисмларнинг тадрижий ривожини натижасида уларнинг ички заруриятидан келиб чиққан боғлиқликларга айтилади. Масалан, стол ўз қисмлари — оёқлари, оёқ оралиғи тахта, қопқоқ тахталари билан функционал боғлиқликда. Бу мажму. Бир хил ранг ва фасондаги стол ва стуллар йиғиндиси — мажмуа. Соғлар кетма-кетлиги, яъни 1, 2, 3, 4 ва ҳоказо тизим. Ёки болалар кетма-кетлиги — катта ўғил, ўртача ўғил, кичик ўғил, бу ҳам мажму, аммо тизимли мажму. Эътибор беринг тизимли мажму, фақат бир томонга ёки икки ёққа йуналтирилган бўлиши мумкин. Ваҳоланки, мажмулар назарияси бўйича, мажму кўп томонли ёки доира шаклида, умуман, истаган шаклда бўлиши мумкин.

Ҳар қандай мажму икки ва ундан ортиқ қисмлардан ташкил топган бўлиб, аynи вақтда, ўзи ҳам ўзидан юқори поғонадаги мажмуга қисм бўлиб киради. Унинг қисмлари ҳам бир поғона дастдаги мажмулар ҳисобланади, улар ҳам, ўз навбатида, бир неча қисмлардан иборат бўлади. Бу ҳодиса чекли ва чексиз давом этиши мумкин. Шу нуқтаи назардан келиб чиқиб, мажмуларнинг хусусиятларидан бири поғона (исрархия)дорлигидир.

Мажмуга жонли бир мисол келтирадиган бўлсак, одамнинг кўзи бир бутунлик — мажму. У кўз олмаси,

гавҳари, киприklar, қовоқ ва ҳоказо ўзаро функционал боғлиқ бўлган бир неча қисмлардан ташкил топган. Кўз олмаси ёки кириги (исталган қисми), ўз навбатида, мажму бўлиб, бир неча қисмлардан ташкил топган. Кўзнинг ўзи ҳам мустақил мажму бўлиб, ўзидан бир поғона юқори турган «юз» деган мажмуга қисм бўлиб киради. Юз эса бошнинг қисмидир ва ҳоказо. Ёки автомашинанинг гилдирагини олиб кўрадиган бўлсак, у бир бутун нарса — мажму бўлиб, ўзаро функционал боғлиқ бўлган бир неча — диска, покришка ва камера деган қисмлардан, шу билан биргаликда, ўзи машинанинг бир бўлаги — қисмидир. Ижтимоий ҳодисалардан мисол келтирадиган бўлсак, «тўй» деган мажму бир бутунликни ташкил қилиши билан бирга, бир неча — тўй таралдуди, тўйнинг боши, авжи ва охири деган ўзаро функционал боғлиқ қисмлардан иборат. Бу қисмларнинг ҳар бири бир бутун мажму ҳисобланиб, ўз навбатида, бир неча қисмлардан ташкил топади. Шу билан бирга тўйнинг ўзи миллий урф-одатлар ва анъаналар деган ижтимоий ҳодисанинг бир қисмидир ва ҳоказо. Ер юзи ҳамда Коинотдаги барча нарсалар — квантлардан тортиб, самодаги Сомон йўлигача ҳамда барча ҳодисалар — оддий кайфиятдан то жаҳон урушигача бўлганларга мажму сифатида ёндашиш мумкин. Бу — дунёни тўғри идрок қилишнинг охириги қонунияти. Шунинг учун буни борлиққа мажму ёндашув тамойили дейилмоқда.

Юқорида қайл қилинганидек, мажму(системани)ни ташкил қилувчи қисмлар деб фақат ўзаро узвий, яъни **функционал алоқадорликда** бўлган қисмларга айтилади. Чунки нарса ва ҳодисаларда функционал алоқадор бўлмаган боғлиқликлар ҳам жуда кўп. Ҳар қандай илмнинг **вазифаси**, урганилаётган объектда ана шу функционал алоқадорликларни бошқа турдаги боғлиқликлардан ажратиб бериш. Бу эса ҳар доим ҳам осон кечмайди. Масалан, икки киши орасида «муҳаббат» деган мажмунинг мавжуд ёки мавжуд эмаслигини аниқлаш масаласини олсак. Ҳақиқий муҳаббат деганда, икки шахс

орасидаги бир-бирига зарурий интилиш борлигига ай-тилади. Зарурий деганда, бизнинг мисолда, бири-бирисиз ҳаёт кечира олмаслик даражасидаги интилиш тушунилади. Интилиш бўлганда ҳам, икки томондан баробар қувватдаги интилиш ҳақиқий муҳаббатни ташкил қилади. Бир одамда бошқасига кучли интилиш бўлса-ю, у интилаётган одамда унга нисбатан интилиш йўқ ёки сует дейлик, бу муҳаббат бўла олмайди. Бу бир одамнинг бошқасига бўлган ошиқлиги, холос. Муҳаббатнинг ҳақиқийлигини аниқлаш учун, интилишларнинг турғулигини ҳам аниқлаш зарур. Улар ҳар қандай кучли бўлган тақдирда ҳам, вақтинчалик бўлиши мумкин. «Бу интилишлар вақтинча бўлса, қанча вақт давом этади?» деган ва ҳоказо саволларга жавоб топишлик лозим. Кўриб турганимиздек, бу осон эмас экан. Осон эмас, аммо мътдум усуллар ёрдамида аниқласа бўлади.

Муайян нарса ёки ҳодисанинг ҳақиқий мажму эка-ниги аниқлаш учун, мажмуни ташкил қилувчи қисм-ларидан бирининг хусусиятини ўзгартириб кўриш ке-рак. **Мажмулар назарияси (теория систем) бўйича, мажмуни ташкил қилувчи қисмларида бирининг хусусияти ўзгарса, бошқа қисмларининг ҳамда бутун мажмунинг хусусияти ҳам қонуний равишда ўзгаришга учраса, уни функционал алоқадорлик дейилади.** Мажмулар замон ва маконда мавжуд бўлиб, вақт ўтиши ёки макон ўзгари-ши билан мажмунинг баъзи бир хусусиятлари ҳам ўзга-ради. Мажмуларнинг ҳар бири фақат ўзига хос хусуси-ятларга эга бўлиб, бир-биридан шу хусусиятлар йиғин-лиси билан ажралиб туради. Мажмунинг хусусияти фақат бошқа мажмулар билан алоқаларда намоён бўла-ди. Алоқадорлик деб, мажму хусусиятини пайдо қилувчи узвийликка айтилади. Боғлиқлик эса, фақат уларнинг намоён бўлишидир. Ҳар қандай боғлиқлик замирида алоқадорлик ётавермайди. Янги хусусиятни яратувчи алоқадорлик **функция дейилади.** Функциялар орқали мажмулар ҳолати аниқланади. Мажму ҳолатининг кет-ма-кет намоён бўлиши **жараён** дейилади.

Мажму, уни ташкил қилувчи қисмлар фақат ўз поғонасидаги, яъни мажму ичидаги мажмучалар орасидаги алоқадорликларда намоён бўлади. Бир мажмуни ташкил қилувчи қисмларнинг ҳар бири ўз поғонасидаги мажму қисмлари билан баробар бошқа поғонадаги мажму қисмлари билан алоқадорликда бўлса, у бир вақтининг ўзида, ўзининг мажмуси билан бир қаторда, бошқа мажмуни ташкил қилишда интирок этган бўлади. Чунки, ҳар қандай мажму асосини алоқадорлик ташкил қилади. Алоқадорликлар нарса ва ҳодисаларнинг табиий тадрижидан келиб чиқиб, киши ихтиёридан ташқарида мавжуддир.

Субъектив, яъни инсон хоҳиш-истаги нагижасида келиб чиққан ва киши тасавурида намоён бўладиган сунъий алоқадорликлар ҳам мавжуд. Бундай алоқадорликлар антропоген алоқадорликлар дейилиб, уларга асосланиб шаклланган мажму сунъий бўлади. Сунъий алоқадорликлар объектив қонуниятлардан келиб чиқиб, жараён тадрижининг ички заруриятидан пайдо қилинган бўлса, улар амалиётда ҳақиқий мажмуга айланади. Ҳар қандай оддий машина ва иморатдан тортиб, мураккаб ҳаракатларни бажарувчи робот ва космик кемалар ҳам бунга мисол бўла олади. Аксинча, сунъий алоқадорликлар асосида яратилган нарса ва ҳодисалар объектив қонуниятларга зид ҳолда шаклланган бўлса, улар амалиётда ўз таълиғини топа олмай, инсон тафаккурида хаёлий нарса ёки ҳодиса бўлиб қолаверади. Уни мажбурий равишда амалга оширилса, у муваффақиятсизликка учрайди. Бунга, битганда қулаб тушган иншоот ёки хаёлий ғояларга асосланган, амалда нураб кетган коммунизм жамияти мисол бўла олади.

Мажмулар ўз асослари, яъни функционал алоқадорликлар проекциясининг шаклига қараб, қуйидаги гуруҳларга ажралади:

— тартибли ва тартибсиз. Муайян дарахт баргининг тузилиши ёки арифметик рақамлар тартибли, барглари тартибсиз дарахт шохларида жойланиши тартибсиз мажмуга мисол;

— тезликка эга ва сует, масалаи, жонли нарсалар тезликка эга, тоғу тош сует мажмулардир;

— икки қарама-қарши ва кўп томонлама — масалаи, дарё икки қарама-қарши томонли, яъни тизимли мажму, кўл эса кўп томонлама мажму;

— нуқтавий ва тизимли — бир хужайрали микроорганизмлар нуқтавийга, дарё, йўл, рақамлар тартиби тизимлиликка мисол бўлади;

— тикланувчи ва тикланмайдиган мажмулар — доим аввалги ҳолатига қайтиб келувчи: кеча-кундуз, фасллар, киши кайфияти ва ҳоказо тикланувчи, вақт, умр эса тикланмайдиган мажмуларга мисол бўла олади;

— оддий ва мураккаб — водород, кислород, тоза сув, соф темир, соф олтин ва бошқалар оддийга, жинслар, эритмалар, қотишма ва жонзотлар мураккабларга кирди;

— марказланган ва марказланмаган — агар мажму қисмлари орасидаги алоқадорлик векторларининг ҳаммаси бир асосий қисмда кесилса, унда мажму марказланган бўлади — мисол учун Шарқда оиладаги ҳамма ишлар ота билан боғлиқ, у билан барча оила аъзолари боғлиқликда, у оила деган мажмунинг марказида. Шунинг учун бу мажму марказланган ҳисобланади. Мажмудати қисмлар тенг ҳуқуққа эга бўлиб, бир-бири билан бошқа қисмлар орқали эмас, тўғридан-тўғри боғлиқликда бўлса, ундай мажму марказланмаган дейилади. Мисол учун, улфатлар, кимёвий элементлар ва ҳоказо.

— бир ва кўп поғонали — қамиш, жўхори пояси, қаватли уйлар, давлат қурилмаси кўп поғоналига мисол, оила бир поғонали мажмудир.

Яна мажмулар ҳолатига қараб гуруҳларга ажратилади:

— бирламчи мажму муайян хусусиятга азалдан эга бўлганда, иккиламчи — у мажму бўлиб шакллангандан кейин муайян хусусиятга эга бўлганда;

— тугалланган ва тугалланмаган мажмулар — тугаллангани ўзига янги қисмларнинг қўшилишига йўл қўймайди, тугалланмагани бунга йўл қўяди;

— **иммонент ва иммонентсиз** мажмулар — биринчиси — фақат ўзини ташкил қилувчи қисмлар билан узвий алоқадорликда, иккинчиси — шу билан биргаликда бошқа мажмулар қисмлари билан ҳам алоқадорликда бўлишга йўл қўяди;

— **минимал** мажмулар — ўзини ташкил қилувчи қисмларининг биронтаси йўқ бўлганда ўзи ҳам йўқ бўлади;

— **турғун ва турғун бўлмаган** мажмулар — тузилишига ўзгаришлар киритилганда ўзгариб кетадиганлари турғун эмас ҳисобланади, қолганлари турғун мажмулардир;

— **кучли ва кучсиз** мажмулар, кучли мажму деб таркибига кирувчи қисмлар хусусияти ўзгарган тақдирда мажму ўзгармай қолаверишига айтилади. Кучсиз мажму, таркибига кирувчи қисмлар хусусияти ўзгариши билан ўзи ҳам ўзгариб кетади;

— **гомоген ва гетероген** мажмулар, гомоген деб бир хил хусусиятли қисмлардан иборат мажмуларга айтилади, гетероген ҳар турли хусусиятларга эга қисмлардан иборат мажму ҳисобланади;

— **қайтарилиб турувчи ва қайтарилмайдиган** турлари ҳам мавжуд, уларнинг биринчиси — бир қонуният асосида ўзгариб, яна аввалги ҳолатига қайтиб келиб туради, иккинчиси — тинчмай ўзгариб аввалги ҳолатига ҳеч қайтиб келмайди;

— **қадрли ва қадрсиз** мажмулар, биринчисининг ташкил қилувчи қисмлари ҳар бирининг бошқа қисмлар билан алоқадорлиги иккитадан ошмайди, иккинчи туриники ошади;

— **чала ва тўлиқ** мажмулар, чала мажмуда алоқадорликда турган объектлар билан уларнинг ҳамма хусусиятлари орасида узвий алоқалар ўрнатилган бўлмайди тўлиқ мажмуда унинг акси — алоқадорликда бўлган объектларнинг ҳамма хусусиятлари орасида узвий алоқалар ўрнатилган бўлади;

— **вариатив ва вариативсиз** мажмулар, вариатив деб, алоқадорлик фақат муайян мажмуни ташкил қилувчи қисмлари орасида мавжуд бўлмай, бошқа мажмулар қисмлари билан ҳам алоқалар ўрнатишга йўл қўядиган

мажмуларга айтилади, вариативсиз деб бошқа мажмуларнинг қисмлари билан алоқадорликка йўл қўймайдиган мажмуларга айтилади.

Кўриб турганимиздек, мажмулар назарияси анча мураккаб ва яхши тараққий этган назарий билимлар мажмуи экан. Бу ерда биз мақсаддан келиб чиқиб, фақат энг умумий белгиларга қараб мажмуларни гуруҳлаштиридик, холос. Кибернетика, космонавтика, космология ва бошқа фан соҳаларида мажмулар назарияси жуда мураккаб тус олган.

Ҳар бир инда мажмулар назариясидан келиб чиқиб, биринчидан, иккинчи бир неча ўн баробар оsonланггиради, баъзи мураккаб ишларда, масалан, кибернетика ва космонавтикада мажмулар назариясини эгалламай туриб, ўша иккинчи бажариб ҳам бўлмайди. Татлим-тарбия жараёни ҳам ўта мураккаб бўлганлиги туфайли, мажмулар назариясидан фойдаланмай туриб, уни замонавий тарзда амалга ошириб бўлмайди; иккинчидан, ҳар қандай фаолиятни туғри амалга ошириш гарови бўлиб хизмат қилади; учинчидан, муайян нарса ва ҳодисани бошқаларга тушултиришни оsonланггиради ҳамда бериладиган билимни тез тушултириб, тез ўзланггириб, эса узоқ сақлаб туришга хизмат қилади. Чунки инсон онг ва тафаккури, унинг тарихий ривожланиши жараёнида мажмулар назарияси қонуниятларига мос равишда шаклланган. Аслида, мажмулар назарияси инсон онгининг табиий фаолиятидан олинган. Бекорга уни органик усул дейилмаган.

Биринчи бор, бугун борлиқ катта кичик мажмулардан иборат деган фикрни италиялик файласуф Зенон (мил. авв. 490–430) айтиб кетган. У айтадики, *бутун нарса бўлингач, кўлаб бирликларга эга бўламиз. Бу бирликларнинг ҳар бири, ўз навбатида, бирликларга бўлинади. Бу жараён чексиз давом этаверади*⁴. Шу фикрга яқин фикрни қадимга юнон файласуфи Марк Аврелий Антоний ҳам айтган: «*Ҳамма нарса бир-бирига чати-*

⁴ Ҳақиқат манзаралари. 96 мумтоз файласуф. — Т.: «Янги аср авлоди», 2002. 49-б.

шиб кетган. Ҳамма ерда илоҳий узвийлик мавжуд. Барча нарсалар умумий тартиб-қоидалар асосида бирлашиб, айнан бир оламни безашга хизмат қилади»⁵. Бу икки аллома фикрларидан бутун дунё чексиз кўп, ўзаро узвий боғлиқ бўлган бутунлик, яъни мажмулардан ташкил топганини англаса бўлади. Бироқ, оламни ихтиёрый, гоҳо нотўғри англашимиз натижасида, табиатдан берилган мажму ёндашув тафаккуридан ажралиб қолганмиз. Ўзлгимизга, яъни табиий моҳиятимизга қайтиш учун мажмулар назариясини ўрганишимиз шарт.

1.6. Таълим-тарбия соҳасида мажму ёндашув тамойилини қўллаш

Юқоридаги фикрлардан маълум бўлдики, муайян фаннинг тараққий этганлиги ва ҳар бир маълумотли кишининг етуклик даражаси уларнинг мажмулар назариясидан нақадар унумли фойдалана олишлиги билан белгиланар экан. Шундай булгач, педагогика фанининг илғор илм-фанлар қаторидан ўрин олиши ва малакамизни замон талаби даражасига етказиш учун, бутун борлиқ ва уни ташкил қилувчи унсурларга мажму сифатида ёндашиш тамойилини билиб олиб, уни педагогик амалиётта моҳирона қўлланиши ўрганайлик.

Синергетика ва ундан келиб чиқувчи мажмулар назариясининг асосий тамойилларидан бири, ўрганилаётган нарса ва ҳодисаларга ўзаро функционал боғлиқликда бўлган қисмлардан ташкил топган бир бутунлик сифатида ёндашиндир.

Шу тамойилдан келиб чиққан ҳолда, расмий таълим-тарбияни, боғчадан бошлаб то малака оширишгача бўлган жараёнини йирик бир бутунлик, яъни мажму деб қарашимиз тўғри бўлади. У қуйидаги ўзаро функционал боғлиқ бўлган қисмлардан ташкил топган: мактабгача таълим, умум ўрта таълим, махсус таълим, олий

⁵ Ҳақиқат манзаралари. 96 мумтоз файласуф. – Т.: «Янги аср авлоди», 2002. 174-б.

таълим, олий таълимдан кейинги таълим ва малака ошириш. Кўриб турганимиздек, бу тизимли, очиқ типдаги, ривожланиб борувчи, тикланувчи, тартибли, кўп поғонали, марказлашган имманент ва мураккаб мажмуидир.

Тизимли ёки чизикли деганда, узлуксиз таълим мажмуининг қисмлари муайян бир кетма-кетликда жойлашган бўлиб, бир томонга йўналтирилган. Очиқ деганда, таълим-тарбия мажмуига доимо ўзгартириш киритилади. Бу билан у ўз фаолиятини тўхтатмайди. У тинмай ривожланиб боради, қотиб қолган догма эмас. Ҳар бир дарсни ёки бугун фанни қайтадан ўтса бўлади, шунинг учун у тикланувчан. Паст поғонадан юқоригача муайян бир тартибда мураккабланиб боради, шунинг учун у тартибли ва кўп поғонали. Мажму марказида доим талаба туради, шу нуқтаи назардан у марказлашган. Унинг имманент деб аталиши, бу мажму ижтимоий борлиқдаги бошқа мажмулар билан алоқада бўлиши билан изоҳланади. Мураккабланишга далил, сўзсиз у мураккаб, чунки барча ижтимоий мажмулар жуда мураккаб, таълим-тарбия мажмуи эса, унинг таркибий қисми бўлгани учун ҳам мураккаб.

Мажмулар назариясининг навбатдаги тамойили «поғонадорлик» ёки иерархиялилиқ (иерархичность) тамойили дейилади. Уни қуйидагича тушунтирса бўлади. Ҳар қаандай мажму, уни ташкил қилувчи ва ўзаро функционал алоқадорликда бўлган бир поғона пастда турган мажму (қисм)лардан ташкил топган бўла туриб, ўз навбатида, у бу мажмудан бир поғона юқори турган мажмуга қисм бўлиб хизмат қилади. Узлуксиз таълим-тарбия жараёни бир бугун, яъни муайян поғонадаги мажму бўла туриб, ўзи ўз поғонасидаги бир поғона юқори турган «Шахсни шакллантириш» деган мажмуга элемент бўлиб киради. Шу билан бирга ўзи, унга элемент бўлиб ҳисобланувчи — «мактабгача таълим», «умум ўрта таълим», «маҳсус таълим», «олий таълим», «олий таълимдан кейинги таълим» ва «малака ошириш» деган мажмулардан ташкил топган. Булар, ўз навбатида, маж-

му ҳисобланиб, ўзларидан бир поғона пастда турган мажмулардан иборат. Жумладан: мактабгача таълим-ясли, кичик, ўрта ва катта гуруҳна деган қисмлардан иборат, ва ҳоказо, бошқа поғонадагилар ҳам шундай.

Мажмулар назариясининг кейинги тамойили, мажмуни ташкил қилувчи қисмларининг ҳар бири ўз поғонасидаги мажму қисмлари билан баробар бошқа поғонадаги мажму қисмлари билан ҳам алоқада бўла олади. У ҳолда у, бир вақтнинг ўзида, ўзининг мажмуи билан бир қаторда, бошқа мажмуларни ташкил қилишда иштирок этган бўлади.

Узлуксиз расмий таълим-тарбия мажмуилан мисол келтирадиган бўлсак, таълим-тарбиянинг асосий элементи бўлган педагог бир вақтнинг ўзида таълим-тарбия мажмуни шакллантиришда иштирок этиб, шу вақтнинг ўзида оила деган мажмунинг элементи бўла олади ва ҳоказо. Талабалар ҳам шундай, бир вақтнинг ўзида талаба оила ва спорт клубининг ёки бошқа ижтимоий уюшманинг аъзоси бўла олади.

Мажмулар назариясида тамойил ва қонун-қоидалар жуда кўп бўлиб, уни махсус ўрганиш лозим. Бу ерда биз энг асосийларини қайд этиб ўтдик, ҳолос. Мажмулар назарияси билан батафсил танишмоқчи бўлганлар шу мавзуга бағишланган адабиётларни топиб ўқишлари мумкин.

Юқорида биз фақат узлуксиз расмий таълим-тарбиянинг энг юқори ташкилий шаклини мажму сифатида кўриб чиқдик. Узлуксиз расмий таълим-тарбия жараёнининг ҳар бир босқичини, унинг ҳар бир элементи ҳам мажму сифатида кўриш мумкин. Ундан ташқари, таълим-тарбия жараёнининг мазмунини ҳам (давлат стандартларини) ҳар бир босқичда (ўқув режасини), ҳар бир фанни (ўқув дастурини) мажму сифатида кўриб, уларни ташкил қилувчи, ўзаро функционал боғлиқ бўлган элементларни ҳам мажму сифатида таҳлил қилишимиз мумкин.

Шу билан бирга, узлуксиз расмий таълим-тарбия деб аталган мажмунинг фаолияти яқунида эришилиши ло-

зим бўлган талабаларнинг ижтимоий сифатларини ҳам мажмуга келтириб ўрганишимиз мақсадга тўғри келади. Қисқаси, ижтимоий борлиқнинг, яъни ижтимоий ҳаёт деган мажмуининг асосий элементларидан бўлган узлуксиз расмий таълим-тарбия мажмуи ичида, қўйилган мақсадга биноан чексиз кўп мажмуларни аниқлаб, улар устида талқиқот олиб борса бўлади. Тадқиқот жараёнида шуни унутмаслигимиз лозимки, мажмуни ташкил қилувчи бирдан-бир омил, бу мажму элементлари орасидаги функционал боғлиқликдир. Илим шу алоқадорликларни аниқлашни лозим, чунки ҳар қандай мажмуда функционал боғлиқликда бўлмаган алоқадорликлар ҳам кўп. Эслатиб ўтамиз, функционал алоқадорлик деб, мажмуни ташкил қилувчи қисмларнинг тадрийжий ривожига жараёнида уларнинг ички заруриятидан келиб чиққан боғлиқликларга айтилади.

1.7. Педагогик жараёнини мажму сифатида кўриш

Таълим-тарбияда сипергетиканинг мажму ёндашув тамойилидан ва қўйилган мақсаддан келиб чиқиб, жуда кўп мажмуларни аниқлаш мумкин экан. Чунинчи, бутун узлуксиз расмий таълим-тарбия тизимини мажму сифатида кўриш мумкинлигини юқорида кўриб ўтдик. Шу билан бир қаторда узлуксиз таълим-тарбия жараёнининг ҳар бир босқичини алоҳида мажму сифатида кўрса ҳам бўлади. Ўқитувчининг бугун фаолиятини, унинг алоҳида дарсларга тайёргарлик кўриш жараёнини, дарс ўтишини ва ҳоказоларни алоҳида-алоҳида мажмулар сифатида ўрганса ҳам бўлади.

Шу ерда: «Узлуксиз расмий таълим-тарбия жараёнини ва унинг алоҳида босқичларининг асосини, шунингдек, ўқитувчи ва педагоглар фаолиятининг ҳар бир мақсадини амалга ошириш жойини нима деса бўлади?» деган савол пайдо бўлиши табиий. Унга нима деб жавоб бериш мумкин? Унга жавобан, бугун таълим-тарбия соҳасининг биринчи ғишти дарс ҳисобланади, десак хато қилмаган бўламиз

Ҳозирги пайтда педагогикада замонавий дарс тушунчаси тез-тез тилга олинмоқда. «Замонавий дарс, ўзи қандай дарс?» деган савол туғилади, албатта. «Замонавий дарс шундай дарски, унда ўқитувчи ўқувчининг мавжуд имкониятларидан усталик билан фойдаланиб, унинг ақлий потенциалини ишга солиб, ривожланишини таъминлайди. Ўқувчи эса, ўз навбатида, билимларни чуқур ўзлаштиради ва маънавий баркамоллик сари одимлайди», деб ёзади педагогика фанлари доктори, профессор Ж.Ф.Йўлдошев.

Дарс — таълимнинг асосий ташкилий шакли, у муайян миқдордаги доимий ўқувчилар таркиби билан қатъий тартибда уюштирилган ва аниқ мақсадга йўналтирилган дидактик талбир. Дарсга мажму нуқтаи назардан ёндашадиган бўлсак, унда олдимизга қўйган мақсаддан келиб чиққан ҳолда, бир дарснинг ўзида бир печа турдаги мажмуларни ажратса бўлади. Биринчиси — дарснинг дарс деб аталиши учун унда иштирок этадиган унсурларни ўзаро функционал боғлиқликда кўриб, кўп томонли, статик мажмуни аниқлаймиз.

Дарс расмий таълим-тарбия соҳасининг бирламчи асоси, узлуксиз таълим-тарбия жараёнининг ташкил қилувчи гишти, ўқитувчи ва педагогларнинг фаолият кўрсатиш жойи экан, у қандай қисмлардан ташкил топган? Жавоб: Дарснинг амалга ошиши учун, авваламбор, **ўқувчи ёки талабалар бўлиши шарт. Тўғрими? Тўғри**, бу дарснинг таркибий қисмларидан бири. Иккинчиси, дарсни олиб бориш учун **ўқитувчи ёки педагог** булиши шартми? Албатта, бу дарснинг навбатдаги таркибий қисми ҳисобланади. Шу билан бирга, дарсни амалга ошириш учун синф хонаси ёки аудитория унинг ичидаги жиҳозлар — доска, стол ва ҳоказо. шу жумлалан. ахборот узатиш мосламалари, яъни **техник воситалар** зарурми? Зарур, бу — дарснинг учинчи қисми. **Ўқитувчи** ва педагогларнинг дарс ўтишлари учун режа, дастур, дарслик ва бошқа бир қатор **меъёрий ҳужжатлар** керак бўлиши ҳам баҳс қилинмайдиган ҳақиқат. Ҳар қандай таълимий жараён дарс бўлиб ҳисобланиши, у

1-расм.

суҳбат ёки оддийгина мулоқот бўлиб қолмаслиги учун ўқитувчилар педагогик усул ва услублар билан қуролланган бўлишлари шарт. Бу дарс деган бир бутунлиkning ажралмас бешинчи бўлаги ҳисобланади (1-расмга қараи).

Қуйида дарснинг таркибий қисмларининг ҳар бирини таснифлаб, улар орасидаги алоқадорликларни кўрсатиб беришга ҳаракаат қиламиз.

Қўриб турганимиздек, мажмуининг марказида «ўқувчи ва талаба» деган ҳалқа жойлашган. Бунинг боиси шундаки, бутун таълим-тарбия тизими ва унда иштирок этувчи моддий ва маънавий унсурларнинг ягона мақсади таълим олаётган инсонларда замон талабига жавоб берадиган ижтимоий сифатларни шакллантиришдир.

Ўз навбатида, талабаларнинг дарс жараёнида қатнашишлари ва бир бутун деб номланган дарснинг таркибий қисми бўлишликлари учун, улар қуйидаги сифат-

ларга эга бўлишлари керак. Биринчидан, дарсда қатнашиш учун келган талабалар ўзларига билим олишликни мақсад қилиб олишлари шарт. Шу билан бир қаторда, дарсда қатнашувчи ўқувчи ва талабалар сараланган бўлиши лозим. Бу — Ўзбекистонда қабул қилинган «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»да қайд қилинган. Бошқа барча хорижий мамлакатларда у аллақачон амалда. Бу дегани, синфда ва аудиторияда йиғилганлар ёши жиҳатидан, фан турларига қизиқиши ва ишчи тили ҳамда иқтидорларининг бир бўлиши мақсадга мувофиқдир. Ундан ташқари, тарбияланувчиларнинг жисмоний, руҳий ва ақлий ривожланиш даражаси ҳам бир-бирига яқин бўлиши дарснинг самарадорлигини янада оширади.

Дарснинг иккинчи таркибий қисмларидан бири, бу ўқитувчи ва педагог. Бу узлуксиз таълим-тарбия тизимидаги билим берувчилар ва тарбияни амалга оширувчиларнинг умумий номи бўлиб, аслида узлуксиз расмий таълим-тарбия тизимининг турли босқичларида улар турлича номланадилар. Мактабгача таълим муассасаларида мураббий, бошланғич таълимда — устоз, умум ўрта мактабда — ўқитувчи, лицей ва коллежларда — педагог, олий ўқув юрғларида — илмий даражасига қараб — ассистент, катта ўқитувчи, доцент, профессор, олий таълимдан кейинги таълимда — профессор ва малака оширишда маърузачи деб юритилади.

Уларнинг вазифаси давлат томонидан тасдиқланган дастур асосида дарс ўтиш учун дарсни ташкил этиш ва шахсий ишчи режасида кўрсатилган билимларни таълим олувчиларга дидактиканинг барча тамойилларига мос равишда, бир қатор педагогик усуллардан ва ўқитишнинг техник воситаларидан фойдаланиб етказиб беришдир.

Дарснинг навбатдаги таркибий қисми — дарсда керак бўладиган меъёрий ҳужжатлар. Уларга мутасадди ташкилотларда тасдиқланган намунавий дастур, ишчи дастур, ўқув режаси, тақвимий режа, дарслик, ўқув-методик қўлланмалар, маърузанинг матни ёки дарс

лойиҳаси ва бошқа дидактик материаллар киради. Буларнинг ҳаммаси дидактика тамойилларига асосан тузилган бўлиб, ўзаро бир-бирига мос тушини шарт. Узоқ хорижий мамлакатларнинг ҳаммасида буларни бир сўз билан **куруюклюдом** дейилади.

Ўқитишнинг техник воситалари. Буларсиз дарсни амалга ошириш мумкин эмас. Ўқитишнинг техник воситалари таркибига: аудитория ёки синф хонаси, ичидаги жиҳозлар — парта ёки стол-стул, ўқитувчининг курсиси ва ишчи столи, маъруза учун мишбар, доска ва ахборот узатиш техникалари киради. Ахборот узатиш техник воситаларга — кодоскоп, эпидоскоп, монитор-компьютер, овоз узатиш техникаси ва бошқа техник воситалар киради. Баъзилар ўқитиш жараёнига ахборот технологияларини қўлланши педагогик технология деноқдалар. Бу янглиш албатта, ахборот технологиялари — педагогик технологиянинг таркибий бир қисми, холос.

Усул ва услублар. Бизга маълумки, инсон муаяйн мақсадга эришини учун бир қатор усуллардан фойдаланади. Усул деб, мақсадга эришинида қўлланиладиган тadbир ва чораларга айтилади. Инсон бу усулларни маълум бир тартибда қўллайди. Усулларнинг қўлланши тартибини турли номлар билан — методика, услуб, йул, тариқат каби атамалар билан номлайдилар.

Педагогикада бу тушунчалар урин алманиб қолган. Яъни дарс олиб бориш йўлини усул, бу йўлда қўллаиладиган тadbир ва чораларни услуб дейилиб кетилган. Бу дегани, фалсафа ва бошқа фаолиятларда қабул қилинган усул тушунчасини, педагогикада анъанавий равишда услуб (приём) маъносида қўлланиб келинмоқда.

Дарсинг бу беш бўлаги ўзаро функционал боғлиқликда бўлиб, бир бутунликни, яъни дарс детал мажмуни ташкил қилади. Бирининг мавжудлиги бошқасининг мавжудлигини тақозо этиб, бирининг йўқлиги бошқа барча қисмларнинг фаолиятини йўққа чиқаради. Дарҳақиқат, ўқитувчи бўлмаса, дарс бўлмайди. Ҳаммаси бўлса-ю, ўқувчилар бўлмаса ҳам дарс ўтиб бўлмай-

ди. Ҳамма қисмлари мужассамланиб, дарс ўтишининг дастур ва дарслиги бўлмаса, дарс бўлмайди. Бўлган тақдирда ҳам, дарс дейилмайди ва ҳоказо.

Демак, дарс — аниқ мақсадни кўзлаб, ажратилган вақтда бир хил ёшдаги ўқувчилар билан ўқитувчи раҳбарлигида олиб бориладиган машғулот экан. Дарснинг мақсади, мазмуни ва ҳажми таълим стандартлари асосида белгиланади.

Дарс — таълимнинг асосий шакли экан, у илмий, тизимли, тунунарли, онгли ва фаол бўлиши, билимлар мустаҳкам ўзлаштирилиши, ўқувчи-талабаларнинг шахсий хусусиятлари эътиборга олинган ҳолда ташкил этилиши шарт. Бу — дидактиканинг асосий принциплари.

Ҳозирги кунда узлуксиз расмий таълим тизимида таълим-тарбия сифт-дарс шаклида олиб борилади. Инсониятнинг тарихий ривожланишига назар ташлайдиган бўлсак, таълимни ташкил этиш шакллари жамиятнинг тараққиёт босқичларига мос равишда амалга оширилганини кўрамиз.

Дастлабки даврларда таълим бериш одамларнинг меҳнат фаолияти, кундалик турмуши билан узвий боғланган ҳамда билим бериш ва ўргатиш якка тартибда олиб борилган.

Давр ўтиши билан кўнчиликка билим бериш эҳтиёжи пайдо бўла бошлаган. Таълимнинг мазмуни, билимларнинг мураккабланиши, болаларни турух-турух қилиб ўқитишни тақозо этгани ҳолда, таълим-тарбия билан шуғулланувчи мутахассислар, яъни ўқитувчиларни тайёрлаш зарурияти келиб чиқди.

Урта Осиё тарихига назар солар эканмиз, эрамиздан илгариги минггинчи йилларда Зардуштийлик оташхона ибодатхоналарида қоҳинлар ёшларни тушлаб, уларга зарурий билим бериш билан шуғулланганлиги «Авесто» ва бошқа тарихий манбалардан бизга маълум бўлади. Тахминан шу вақтнинг ўзида болаларни бир жойга йиғиб ўқитиш Мисрда ҳам ташкил қилинганлиги тарих саҳифаларидан бизга етиб келган. Мисрликлардан

ўрганиб, болаларни тушлаб ўқитиш одати қадимги Юнонистонда ҳам олиб борилганлиги, уларда Спарта ва Афина мактаблари бўлганлиги ҳаммага маълум. Аммо қадимда таълим-тарбияни қатъий чегараланган вақтда, бир хил ёшдаги болалар билан олиб бориш, таълим мазмунини босқичма-босқич бериш масаласига аниқлик киритилмаган эди.

Таълимнинг ташкилий масалалари Ал-Фаробийнинг «Фан ва ақл-заковат» асарида ўқув фанларини гуруҳларга бўлиб ўқитиш, уларнинг тарбиявий моҳиятини очиш масалаларига эътибор берилган. Бу масалалар Улуғбек даврида ҳам кўтарилиб, маълум даражада амалга оширилган.

Педагогика тарихида, таълим-тарбияни ташкил этишнинг асосий шакли дарс ҳисобланган синф-дарс тизими, юқорида айтганимиздек, биринчи бор чех файласуф олими ва педагоги Ян Амос Коменский (1592–1670) ишлаб чиққан ва амалиётда жорий этган.

Бугунга келиб синф-дарс тизими ривожланиб, давр уни яхлит бир бутунлик – мажму сифатида идрок қилишликни тақозо этмоқда.

1.8. Педагогик технологиянинг қисқача тарихи ва замонавий таъриф

Замонавий педагогик технологияларни таълим-тарбия жараёнига татбиқ қилиш назариясининг шаклланиши маълум бир тарихий муддат оралиғида кечди. Ривожланган мамлакатларда таълим технологияси ва унинг муаммолари устида тадқиқотлар олиб борилди ва уни тадқиқ этувчи ташкилотлар тузилди, махсус журналлар нашр этилди. Бу жараён босқичма-босқич куйидаги кўринишда амалга ошди.

1-босқич. XX асрнинг 30-йилларида, таълим-тарбия машғулотларини аниқ ва самарали ташкил этишга кўмакланувчи усул ва услублар йиғиндиси «педагогик техника», уни амалга оширувчи «педагогик мастер» (педагогик маҳорат маъносида) номини олиб, ўша даврда таълимнинг энг самарали тадбири ҳисобланган.

2-босқич. Ўтган асрнинг 50-йилларида таълим жараёнига техник воситаларни қўллан, уларнинг имкониятларини такомиллаштириш, ахборот сизимини кенгайтириш, ахборотларни узатиш хизматини сифатли ташкил этиш ривожланиб, у ўқитишнинг техник воситалари (ЎТВ) ёрдамида амалга ошириш деб номланган, русчада у ТСО деб аталган.

3-босқич. XX асрнинг 60-йиллари дастурий таълим (програмное обучение) жорий этилиб, унда таълим мақсадларига аниқлик киритилди, таълим жараёни, умумий бўлса-да, лойиҳалана бошланди. Шунингдек, таълим олувчилар томонидан назарий билимларнинг ўзлаштирилиш эҳтимолини олдиндан тахминлаш, таълим жараёнининг самарадорлигини аниқлаш, таълимнинг мақсадий натижаларини ўрганиш, таҳлил этиш жараёнлари жорий этилди.

4-босқич. Ўтган асрнинг 70-йилларидан бошланиб, шу кунгача давом этиб келмоқда. Бу даврда ўқитувчи маҳоратига боғлиқ бўлмаган ҳолда, педагогик жараён якунида кафолатланган натижаларга эришиш, педагогик жараён самарадорлигини ошириш мақсадида, уни мантиқий қисмлар (модулар)га ажратиб ўқитиш, аввалдан бутун дарс жараёни лойиҳасини тузиб олиш, унда ишлатиладиган педагогик усуллар ва ахборот технологияларининг қўлланиш жойларини аввалдан белгилаш, бутун педагогик жараённи доимо назоратда тутиб туриш, педагогик жараён самарадорлигини баҳолаш ва бошқа бир қатор масалалар ўртага ташланди ва маълум даражада, уларнинг ечими топилди.

Ривожланган мамлакатларда бу масалаларни ечиш учун махсус ташкилотлар барпо этилди. Чунинчи, АҚШ да Таълим Коммуникацияси Ассоциацияси, Англияда, Педагогик таълим Миллий кенгаши; Японияда 4 номли илмий жамоалар фаолият олиб бормоқдалар.

Ўзбекистонга бу ғоялар Россиядан 15–20 йил кечикиб келган. Республикамизнинг таълим муассасалари фаолияти жараёнига янги педагогик технологияларни

олиб киришга қаратилган ҳаракатлар, юргимиз мустақилликка эринганидан кейин бошланди. Сўнгги беш йил давомида республикамизнинг бир қатор етакчи олий ўқув юрглари қошида инновацион (педагогик технология) марказлари жорий этилди. Мазкур марказлар томонидан ташкил этилган илмий семинар, қисқа ва узоқ муддатли курсларда олий ўқув юрглари, академик лицей ва касб-ҳунар коллежлари ҳамда умумий ўрта мактабларнинг педагогик ходимлари иштирок этиб, педагогик технология ва ундан таълим жараёнида фойдаланиш борасидаги назарий ва амалий билимларга эга бўлдилар. Олий мактаб муаммолар институти, Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети қошидаги марказ ва ЎзПФТИДа бу борада бир қатор ижобий ишлар амалга оширилмоқда.

Ривожланган мамлакатларда таълим технологияси борасида анча билимлар тўпланган бўлиб, айни вақтда улардан самарали фойдаланиб келинмоқда. Мустақил давлатлар ҳамдўстлиги (МДХ) мамлакатларида, шу жумладан, республикамизда ҳам, бу йўналишда муайян тажриба тўпланган бўлишига қарамай, ҳар бир ҳудуднинг педагогик шароитидан халқининг менталитети ҳамда ўқитувчи ва педагогларнинг интеллектуал салоҳиятидан келиб чиқиб, ҳар бир мустақил далаатнинг миллий педагогик технология модели ҳали яратилмади. Шу жумладан, республикамизда ҳам. Бунинг асосий сабабларидан бири, аввал ҳам айтиб ўтганимиздек, МДХга кирувчи мамлакатларнинг педагог олимлари синергетик дунёқаранг ва мажмулар назариясидан келиб чиқувчи, мажму ёндашув тамойилини тўла англаб етмаганликларидандир. Бу ҳолни, педагогик технологияга берилган таърифлардан англаса бўлади.

Педагогик технологияни ўқув жараёнига олиб кириш зарурлигини МДХга кирувчи мамлакатлар ичида биринчилар қаторида ҳар томонлама илмий асослаб берган россиялик олим В.П. Беспальконинг фикрича, «ПТ — бу ўқитувчи маҳоратига боғлиқ бўлмаган ҳолда

педагогик муваффақиятга кафолатгай оладиган ўқувчи шахсини шакллантириш жараёни лойиҳасидир».⁶

Россия олимларидан В.М. Монахов: «ПТ — аввалдан режалаштирилган натижаларга олиб боровчи ва бажарилиши шарт бўлган тартибли амаллар тизимидир», — деган қисқача таърифни бера туриб, унинг асосий хусусиятларига эътиборни қаратади.

«ПТ — ўқув жараёнини технологиялаштириб, унинг қайта тикланувчанлигини ҳамда педагогик жараён турғунлигини ошириб, бу жараён ижрочисининг субъектив хусусиятларидан уни озод қилади»⁷, — дейди.

М.В.Клариннинг фикрича, ПТ — ўқув жараёнига технологик ёндашган ҳолда, олдиндан белгилаб олинган мақсад кўрсаткичларидан келиб чиқиб, ўқув жараёнини лойиҳалашдир.⁸

И.Я. Ларнернинг фикрига кўра, ПТ — ўқувчилар ҳаракатларида акс этган ўқитиш натижалари орқали ишончли англаб олинадиган аниқланган мақсадни ифодалайди.⁹

В.П. Беспальконинг ўзбекистонлик шоғирдларидан Нурали Сайдахмедов ва Абдурахмон Очиловларнинг фикрича, ПТ — бу ўқитувчи (тарбиячи)нинг ўқитиш (тарбия) воситалари ёрдамида ўқувчи (талаба)ларга муайян шароитда таъсир кўрсатиши ва бу фаолият маҳсули сифатида улардан олдиндан белгиланган шахс сифатларини интенсив шакллантириш жараёнидир.¹⁰

Ўзбекистонлик педагог олим Б.Л. Фарберман педагогик технологияга қуйидагича таъриф беради: ПТ — таълим жараёнига янгича ёндашув бўлиб, педагогикада

⁶ Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. — М.: Педагогика, 1989. С. 192.

⁷ Монахов В.М. Аксиоматический подход к проектирован. пед. технологии. — М.: Педагогика, 1997, №6. С. 26.

⁸ Кларин М.В. Педагогическая технология в учебном процессе. — М.: Знание, 1989. С. 75.

⁹ Ларнер И.Я. Внимание о технологии обучения // Сов. Педагогика. 1990, №3. С. 139.

¹⁰ Сайдахмедов Н., Очилов А. Янги педагогик технология моҳияти ва замонавий лойиҳаси. — Т.: 1999. 7–8-бетлар.

ижтимоий — муҳандаслик онг ифодасидир. У педагогик жараёни техника имкониятлари ва инсоннинг техникавий тафаккури асосида стандарт ҳолга солиб, унинг оптимал лойиҳасини тузиб чиқиш билан боғлиқ ижтимоий ҳодисадир.¹¹

Бу таърифларни узоқ хорижда берилган таърифлар билан солиштириб кўриш учун япон педагог олими Т.Сакомото берган таърифни келтирамиз. «ПТ, — дейди Сакомото, — бу мажмули фикр юритиш усулини педагогикага сингдириш, бошқача қилиб айтганда, педагогик жараёни муайян бир мажмуга келтиришдир».¹²

Бирлашган миллатлар ташкилотининг нуфузли идораларидан ЮНЕСКОнинг таърифи буйича, «ПТ — бу билим бериш ва уни эгаллашда техника ва инсон ресурсларини ўзаро узвий боғлиқ ҳолда кўриб, бутун таълим жараёнини лойиҳалашда ва амалда қўллашда мажму ёндашув тамойилидан фойдаланишдир».¹³ АҚШ ва Германия олимларининг педагогик технологияга берган таърифи ЮНЕСКО берган таърифга яқин келади.

Келтирилган таърифларни илмий-фалсафий нуқтаи назардан таҳлил қиладиган бўлсак, узоқ хорижда берилган таърифлар билан МДХ мамлакатлари олимларининг берган таърифлари бир-бирига яқин келса-да, фарқи ҳам анчалигини кўрамиз. Жумладан, Сакомото, ЮНЕСКО ва бошқа узоқ хорижий мамлакатларда берилган таърифларда мажму ёндашув тамойилига алоҳида урғу берилган. МДХ олимларининг ПТга берган таърифларида мажму ёндашув эслатиб ўтилмайди ҳам. Бунга изоҳнинг ҳождати бўлмаса керак. Ҳақиқатда эса, объектив борлиққа мажму ёндашув тамойилини яхши билган кишига, Сакомото айтганидек, «ПТ — ўқув жараёнини муайян бир мажмуга келтиришдир», деган ту-

¹¹ Фарберман Б.Л. Илғор педагогик технологиялар. —Т.: 1999. 4- бет.

¹² Юзьявичене П.А. Теория и практика модульного обучения. — Каунас, 1989. С. 126.

¹³ Фарберман Б.М. Илғор педагогик технологиялар. 8–9 апрель, плимий-назарий семинар. — Т.: 1993. 3-бет.

шунча кифоя қилади. Бу тушунча орқали педагогик технологиянинг бошқа ҳамма хусусиятларини, яъни мақсадга йўналтирилганлигини, бир неча ўзаро узвий боғлиқ бўлган қисмлардан ташкил топганлигини ва бошқаларни англаб олса бўлади. Чунки бу хусусиятларнинг ҳаммаси, мажмулар назариясига биноан, мажму деб ном олган нарса ва ҳодисаларнинг ажралмас сифатларидир.

Педагогик технологиянинг юқорида қайд этилган хусусиятларидан ва мажмулар назариясининг қонуниятларидан келиб чиқиб, унга қуйидаги кенгайтирилган таърифни берамиз.

ПТ — бу жамият эҳтиёжидан келиб чиқувчи олдиндан белгиланган киши ижтимоий сифатларини самарали шакллантирадиган ва аниқ мақсадга йўналтирилган ўқув жараёнини мажму сифатида кўриб, уни ташкил қилувчи қисмлари бўлган ўқитувчи (педагог)нинг ўқитиш воситалари ёрдамида ўқувчи (талаба)ларга маълум бир шароитда муайян кетма-кетликда ва маълум бир педагогик усуллардан фойдаланиб, кўрсатган таъсирини назоратда тутувчи ва таълим нагжасини баҳолаб берувчи технологиялашган таълимий тадбирдир.

II. Педагогик технология тамойиллари ва уларнинг изоҳлари

Педагогик технологияни таълим-тарбия жараёнига жорий этиш учун, педагогик фаолиятимизни педагогик технология моҳиятини ифода этувчи тамойиллари асосида амалга оширишимиз лозим.

Эслатиб ўтамизки, ҳар қандай тамойил (принцип) замирида, бизга боғлиқ бўлмаган, қандайдир қонуният, яъни зарурий алоқадорлик ётади. Зарурий ёки функционал алоқадорлик деганда, муайян нарса ёки ҳодисани буғун қилиб турган қисмлари орасидаги, уларнинг тадрижий ривожидан келиб чиқувчи боғлиқликларга айтилади. Бу боғлиқликлар шу нарса тадрижий ривожининг ички заруриятидан пайдо бўлиб, инсон ихтиёридан ташқаридаги нарсадир. Шунинг учун уни тамойил сифатида қабул қилиб, фаолиятимизни шу асосда олиб боришимиз туғри бўлади.

2.1. Мажму ёндашувга доимо амал қилиш тамойили

Педагогик технологиянинг биринчи тамойили, бу «мажму ёндашувга доимо амал қилиш»дир. Бу дегани, дарс лойиҳасини тузишда ва уни амалиётда қўлланшда, доимо мажму ёндашув тамойилининг қонун-қоидаларидан келиб чиқишликдир. Мажму ёндашув тамойилининг қонун-қоидалари, китобимизнинг 1.5-қисмида батафсил ёритиб берилган. Бу ерда, уларнинг баъзиларини эслатиб ўтамиз, холос. **Биринчидан**, ўрганилаётган ҳар қандай нарса ва ҳодисага бир бутунлик (мажму) сифатида қараш. Бу мажму ёндашув тамойилининг асосидир. Ҳар қандай бутунлик бир неча қисм (элемент)лардан ташкил топган бўлиб, улар ўзаро функционал боғлиқликда бўлади. **Иккинчидан**, ҳар қандай бутунлик

(мажму)нинг қисмлари ҳам бугунлик бўлиб, ўз навбатида, бир неча бугунлик (қисм)лардан ташкил топган бўлади. Бу деган сўз, ҳар қандай бугунлик ўзидан бир поғона пастдаги бугунликлардан ташкил топиб, ўзи ўзидан бир поғона юқоридаги бугунликка элемент бўлиб киради ва ҳоказо. Бу мажму ёндашувнинг **поғонадорлик тамойилидир**. Буларни батафсилроқ шу китобнинг 1.5-қисмидан билиб олгансиз.

Таълим-тарбия соҳасини ва унинг асосий қисми ҳисоблаган педагогик жараёни мажму сифатида кўришни китобимизнинг 1.6 ва 1.7-қисмларида етарлича ёритганмиз.

2.2. Ўқув фанини табақалашган модулларга ажратиш тамойили

Иккинчи тамойил — «**ўқув фанини табақалашган модулларга ажратиш**». Мажму ёндашув тамойилидан келиб чиқиб, дарс жараёнига педагогик технологияни жорий қилмоқчи бўлсак, биринчи навбатда, бугун ўқув фанини бир бугунлик деб билиб, бу фан ичидаги билимларнинг турига ва ички боғлиқлигига қараб, бир поғона пастда турган, бир нечта бугунликларга ажратиш чиқамиз. Буни шартли равишда катта модуллар деб номладик. Аслида, ҳар қандай ўқув дастур ва дарсликларда билимларнинг тури ва ўзаро боғлиқликларига қараб, боб-бобларга ажратилган. Уларни, яна бир мартаба мажмулар назариясининг тамойилларидан келиб чиққан ҳолда таҳлил қилиб, катта модуллар деб номласа бўлади. Модулларга ажратиш жараёнининг иккинчи босқичи, катта модуллар ичида ўрта модулларни ажратишдир. Бу жараёнда ҳам, катта модул ичидаги билимларнинг ўхшашлиги, мазмунининг нисбатан тугалланганлиги ва бир дарс мобайнида бериладиган билимларнинг ҳажмидан келиб чиқиб, ўрта модулларга бўлиб чиқамиз. Ҳар бир ўрта модулдаги билимлар ҳажми, вақт жиҳатидан бир дарсда бериб улгурилишини кўзда тутиш керак. Яъни битта ўрта модулдаги билимларни, битта дарс жараёнида бериб улгуриш ло-

зим. Одатда, анъанавий дарсликларда, битта дарс мобайнида ўтиладиган билимларни алоҳида параграфлар қилиб ажратиб берилган. Умуман олганда ҳар бир параграфни бир ўрта модуль деса бўлади. Бироқ, баъзи фанларда, мазмун жиҳатидан билимларни гуруҳлаштириб ажратилган параграфлар қатта бўлиб, уларни бир дарс мобайнида ўтиб бўлмайди. Шунда бир параграфдаги жамланган билимларни икки ўрта модуль (дарс), гоҳида учта ўрта модуль мобайнида ўтилади. Шунинг учун, бир параграф битта ўрта модуль бўлади деб туриб олмай, бир параграфда иккита гоҳида учта ўрта модульга бўлишлик, модульларга ажратиш тамойилини бузмайди. Модульларга ажратишнинг кейинги босқичи, ўрта модуль (битта дарс) ичида кичик модульларни ажратишдир. Тажриба шуни кўрсатдики, ҳар бир ўрта модульда бешта еки олтита кичик модульни ажратса бўлади. Шулардан биринчиси, ўтган дарсни мустаҳкамлаш модули бўлса, иккинчи ё учинчи (билимлар мазмуни ва ҳажмига кўра) янги билимларни беришга ажратилади, тўрт ва бешинчи модульлар ўтган дарсни мустаҳкамлаш ва самарадорлигини текшириш ҳамда уйга вазифа бериш модулларида ташкил топган бўлади.

2.3. Берилган билимни талабалар англашлари, хотирасида сақлашлари ва амалиётда қўллашларини бир вақтнинг ўзида олиб боришликни таъминлаш тамойили

Учинчи тамойил. Берилган билимни ўқувчи ва талабалар тўлиқ англаб ўзлаштириб олишлари учун, дарсда албатта муаммоли вазият шакллантирилиши шарғ. Талабаларда берилиши кўзда тутилган билимга қизиқини уйғотиб, сўнгра билимни бера бошласангиз, самараси юқори бўлади. Муаммоли вазиятни шакллантириш учун ҳаётдан мисол келтириб туриб, талабаларга савол берилди. Талабалар саволга жавоб беришини бир оз бўлса-да кўтилади. Кўп кўтилса, дарсга бўлган қизиқини сусайиб кетади ҳамда ажратилган вақтдан унумли фойдаланилмай қолинади. Шунинг учун, тўғри ёки нотўғри

бўлишидан қатъи назар, бир-икки талабанинг жавобини эшитганингиздан сўнг, уларнинг жавоби давомида тўғри жавоб айтилади. Шунда талабалар дарсда бериладиган билимни яхши англаб етадилар. Берилган билимни талабалар ўз тафаккурларида сақлашлари учун, бу билим ҳар турли қилиб, камида 4–5 маротаба қайтарилади. Шунда дарсда эгалланган билим хотира сандигига кириб улгуради. Бу педагогика ва психология илмларининг бир қатор тадқиқотлар олиб бориб аниқлаган қонунияти. Яъни миқдор сифатга ўтиши учун, уни бир неча бор 4–5, гоҳида 6–7 маротаба қайтаришга тўғри келади. Англаб етилиб, тафаккурда сақланиб қолинган билим асосида, кўникма ҳосил қилиш учун, билим албатта амалиётда қўллаб кўрилиши шарт. Машғулотингиз амалий ишлар билан боғлиқ бўлса, талабаларга билимни улар англайдиган қилиб берганингиздан сўнг, шу билим асосида бажариладиган ишни, талабалардан амалда бажариб беришларини талаб қиласиз. Агар машғулотингиз назарий билимларни эгаллаш билан боғлиқ бўлса, англайдиган қилиб берган барча билимларни, талабалардан қайтариб, айтиб беришларини ва албатта, бу билимларни уйда, бир қатор машқлар орқали мустаҳкамлашни талаб қилинг. Шунда бериладиган билимни талабалар англашлари, тафаккурларида сақлашлари ва амалиётда қўллашларини бир вақтнинг ўзида олиб борган бўласиз. талабалар эса, бу билимни англаб етиб, ўзлаштириб олган бўладилар.

2.4. Мақсадларнинг натижалари феъллар шаклида бўлишлиги тамойили

Тўғричи тамойил. Бу тамойил аввалги тамойилнинг давоми бўлиб, педагоглардан, талабаларга берилган билимни, албатта, уларнинг кўникмасига айлантириб беришни талаб қилади. Берилган билимнинг якуний натижаси кўникма шаклида бўлишлик деганда, талабаларнинг эгаллаган билимлари асосида қандайдир амалий фаолиятларни бажара олишлари тушунилади. Бу ҳаракатлар феъл шаклида бўлиб, иш-ҳаракатнинг ба-

жарилганлигини билдиради. Берилган назарий билим асосида қандайдир иш-ҳаракатни бажариш деганда, талабалар берилган билимни, камида, мустақил равишда айтиб бера олишликларини ҳам англайди. Агар берилган билим қандайдир амалий фаолият билан боғлиқ бўлса, талабалар, албатта, берилган билим асосида муайян бир амалий ишни бажаришлари шарт. Бу педагогик технологиянинг асосий талаби ва тамойилларидан биридир. Шунинг учун, дарс якунида эришилгани лозим бўлган амалий ҳаракаатлар лойиҳасини аввалдан тузишда феъллардан фойдаланилади.

2.5. Таянч тушунчаларни белгилаш тамойили

Бешинчи тамойил. Педагогик технология асосида дарс лойиҳасини тузишда, шу дарс модуллари ичидаги таянч тушунчаларни белгилаб олиш зарур. Таянч тушунчалар деб, дарсда бериладиган ҳар бир билимнинг ички моҳияти алоҳида бир тушунчада ифода этилишига айтилади. Масалан, битта дарсда талабаларга янги ахборот бериш учун иккита модуль ажратилган. Ҳар бир модулда, қандайдир иккита ёки учта янги билим берилиши кўзда тутилмоқда. Бу билимларни сиз тушунчалар орқали талабаларга билдирасиз. Бу тушунчаларнинг ичида битта, иккита ёки учтаси, шу билимнинг моҳиятини очиб беради. Дарс ўтишдан олдин, шу таянч тушунчаларни аниқлаб олишлик лозим ва дарс жараёнида, уларни доимо кўзда тутиш керак.

2.6. Назорат саволларини ва талабаларнинг билим ҳамда кўникмаларини баҳолашнинг тур ва мезонини аниқлаш тамойили

Олтинчи тамойил. Назорат саволлари таянч тушунчалар асосида тузилиб, таянч тушунчалар оз бўлса, уларнинг ўзидан текшириш учун саволларни тузса бўлади. Таянч тушунчалар кўп бўлса, ичидан энг муҳимларини тапплаб олиб, савол шаклига келтириб, назорат саволлари тузилади.

Билимларни назорат қилишда қўйиладиган балл ва баҳолар ўқувчи ҳамда талабаларда қандай таассурот қолдирганини, ўртоқларининг ўқишидаги ютуқ ва камчиликларига қандай муносабатда бўлишларини доим кузатиб бориш учун керак. Ўқувчи ва талабалар билимини назорат қилиш ҳамда баҳолани ўқув йили давомида ҳар доим ва мунтазам амалга оширилиши учун рейтинг тизими жорий қилиниб, тартибли ва доимий баҳолаш учун имкониятлар очиб берилди.

Педагогика фани билимларни ўз вақтида назорат қилиш ва баҳолашнинг учта вазифаси борлигини кўрсатади:

1. Ўзлаштиришни назорат қилиш ва баҳолаш натижаларига қараб Давлат таълим стандартлари қандай бажарилаётганини назорат қилиш, таҳлил этиш ва вазифаларни белгилаш.

2. Билимларни назорат қилиш ва баҳолаш натижасида ўқувчи ва талабаларда билимлар янада кенгайди. Бу билан ўқув юртлиари олдида турган таълимий мақсад бажарилади.

3. Таълим соҳасидаги яхши натижалар ёшлар тарбиясига ижобий таъсир кўрсатади. Уларда кўтаринки руҳ, ўз кучига бўлган ишонч ва қизиқишлар пайдо бўлади. Шунинг учун ҳам ўзлаштиришни назорат қилиш таълим тизимининг ажралмас қисмидир. Назорат жараёнида ёзма, оғзаки ва амалий усуллардан фойдаланилади.

Бу жараёнда оғзаки сўраш орқали ўзлаштиришни назорат қилиш, айниқса, мактабларда кенг тарқалган. Бу, асосан, савол-жавоблар орқали олиб борилди. Бунда яқка сўраш, фронтал сўраш каби турлардан фойдаланилади.

Бу турдаги назорат усули жуда кўп вақт талаб қилганлиги сабабли, назорат жараёнини фаоллаштиришда кам вақт ичида кўп сонли талабаларни назорат қилиш мақсадида бир қанча рационал услублар, жумладан, техник воситалардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ. Чет эл тажрибалари ва ўзимиздаги кўплаб тажрибалар натижасида **рейтинг услуби** бугунги куннинг назорат мезони деб қабул қилинган.

Рейтинг — баҳолаш, тартибга келтириш, таснифлаш, бирор ҳодисани олдиқдан белгилашган шкала бўйича баҳолаш. Рейтинг ёрдамида ўқувчи-талабаларни, улар учун умумий бўлган хусусиятлар даражасига қараб дастлабки таснифлаш амалга оширилади.

Шкалалаш — аниқ жараёндарни рақамлар тизими ёрдамида моделлантириш. Улар турли — сифат, тавсиф миқдорий услублардан иборат. Рейтинг назоратида тест ҳам самарали қўлланилади.

Тест деганда, аниқ вазифанинг такомиллашганлик даражасини аниқлашда сифат ва миқдорий ўлчамларни белгилаш имконини берадиган, фаолликнинг бирор шаклини, бирор аниқ тошшириқ шаклидаги синов қуроли тушунилади.

Тестнинг афзаллиги қуйидагилардан иборат:

- назорат учун кам вақт сарфланади;
- назарий ва амалий билимлар даражасини объектив шароитда аниқлаш имконини беради;
- кўп сонли талабалар билан бир вақтнинг узида назорат олиб бориш мумкин;
- билим натижалари ўқитувчи томонидан тезкорлик билан текширилади;
- барча талабаларга бир хил қийинликдаги саволлар берилиб, бир хил синов ўтказилади.

Ҳозирги кунда узлуксиз таълимнинг умумий таълим, ўрға махсус, касб-ҳунар ва олий таълим босқичларида ўқувчи-талабалар билими рейтинг тизимида баҳоланади. Баҳолашнинг бундай шакли ўқувчи-талабаларнинг бутун ўқиш давомида ўз билимларини ошириш учун мунтазам ишлаш ҳамда ўз ижодий фаолиятларини такомиллантиришни рағбатлантириш ғоясига асосланади.

Рейтинг назорат тизими асосида ўқув режасига киритилган ҳар бир фан бўйича талаба ўзлаштиришнинг сифат кўрсаткичларини баллар билан баҳолаш ётади.

Ҳар бир чорак ва семестрдаги фанлардан тушланган баллар йиғиндиси талабанинг курс рейтингини ташкил этади.

Ҳар бир фан бўйича ўқувчи ва талабанинг ўзлаштирилишини баҳолаш чорак ва семестр давомида мунтазам равишда олиб борилади ва қуйидаги назорат турлари орқали баҳоланади: жорий назорат, оралиқ назорат ва якуний назорат.

Жорий назорат — бу ўрганилаётган мавзуларнинг ўқувчи ва талабалар томонидан қандай ўзлаштирилаётганлигини мунтазам равишда дарс жараёнида назорат қилишдан иборат. Бу назорат ўқитувчи томонидан ўтказилиб, талабанинг билим даражасини шу фаннинг ҳар бир ўрта модуль бўйича аниқланиб боришини кўзда тутади. Бу эса ўқувчининг узлуксиз билим олиши ва натижасини мунтазам назорат қилиб боришни назарда тутади.

Оралиқ назорат — бу мазкур фан бўйича ўтилган бир неча мавзуларни ўз ичига олган катта модуль бўйича талабанинг билимини аниқлаш демак. Оралиқ назорат дарсдан ташқари вақтда ўтказилади ва талабаларга ўзлаштириш кўрсаткичларини ошириш имконини беради.

Якуний назорат — бу назорат семестр учун белгиланган мавзулар тулиқ ўқитилиб бўлингач, ўтилган мавзулар бўйича олинади. Семестрдаги рейтинг баҳоси жорий, оралиқ ва якуний назоратларда тўпланган баллар бўйича аниқланади.

2.7. Ўрта модуллардаги дарсларнинг тури ва типини аниқлаш тамойили

Еттинчи тамойил. «Амалга оширмақчи бўлаётган педагогик жараёнимиз қандай дарс тури ва типига тааллуқли?» деган саволга жавоб бериш учун дарснинг турлари ва типлари туғрисидаги маълумотга эга бўлишимиз шарт.

Дарснинг мантиқий тузилиши ва билиш жараёнининг характерига қараб, дарслар — кириш дарси; эгалланадиган билимлар билан бирламчи танишнинг дарси; янги билимларни эгаллаш дарси; эгалланган билимларни амалиётда қўллаш дарси; кўникмалар ҳосил қилиш дарси; умумлаштириш, қайтариш ва мустаҳкамлаш дарси; текширув дарслари; аралаш дарс, деган турларга ажраладилар.¹⁴

¹⁴ Иванов С.В. Типы и структуры урока. — М.: 1952.

Назариётчи ва амалиётчи педагоглар орасидаги кенг қўлланилаётган дарс таснифларидан бири М.А. Данилов билан Б.П. Есинов ишлаб чиққан тасниф ҳисобланади.¹⁵ Улар ўз таснифларига икки дидактик мақсадлар ва дарснинг узлуксиз тизимдаги ўрнини асос қилиб олганлар. Булар қуйидагилардир: 1) аралаш дарслар; 2) янги материал билан танишини; 3) олинган билимни мустақкамлаш; 4) ўрганилган нарсани тартибга келтириш ва умумлаштириш; 5) билим ва кўникмаларни ҳосил қилиш; 6) билимларни текшириш.

Дарслар яна уларни ўқиш асосига қараб, қуйидаги турларга ажралади:

1. а) дарс-лекция; б) дарс-суҳбат; в) кино дарси; г) назарий ёки мустақил ишлар дарси; д) аралаш дарс.

2. а) мустақил ишлар дарси; б) дарс-лаборатория; в) амалий ишлар дарси; г) дарс-экскурсия.

3. а) оғзаки сўраш; б) ёзма синов; в) синов; г) синов амалий назорат; д) назорат иши е) аралаш дарс.

Дарслар ички тузилишига қараб ҳам типларга бўлинади. Коменский ва Гербартлардан бошлаб, шу кунгача дарснинг тўрт булақдан иборат бўлган типни ҳукм суриб келмоқда. Буларга: янги билимларни эгаллаш учун тайёрлашни; янги билимларни эгаллаш; янги билимларни мустақкамлаш ва тизимга келтириш; эгаллаган билимларни амалиётда қўллаш. Биз буларни кичик модуллар демоқдамиз. Бу типдаги дарс аралаш дейилади.

Унинг шу кунгача сақланиб келишининг сабабларидан бири, аралаш дарсдаги тўрт унсур истаган кетма-кетликда қўлланиши мумкин. Шу билан бир қаторда бу типдаги дарс жараёнида дидактиканинг деярли барча талабларига эришини осон. Шунинг учун ҳам, тадқиқотчиларнинг айтишларича, 80% дарслар шу типда олиб борилар экан.

Бу турдаги дарсларнинг афзаллиги яна шундаки, у дарс жараёнида ҳукм сурувчи қонуниятларга мос келади. Бу дарсларда ўқитувчи ва педагоглар, ўз шароитла-

¹⁵ Данилов М.А., Есинов Б.П. Дидактика. – М.: 1957.

ридан келиб чиқиб, таълим олувчиларнинг қабул қилиш имкони, тайёргарлик даражаси ва бошқа бир қатор омилларни ҳисобга олган ҳолда, дарсга ажратилган вақтни дарс ичидаги тўрт унсурга ихтиёрий равишда тақсимлай оладилар.

Аралаш дарсларнинг юқорида айтилган ютуқлари билан бир қаторда, камчиликлари ҳам оз эмас. Чунончи, аралаш дарсларда, ундаги тўрт унсурнинг ҳаммасига вақт етишмайди. Дарс олиб боровчиларнинг ихтиёридан ташқари, аввалги дарсни яхши қайтариб чиқаман деган муаллимга албатта янги билим бериш учун кам вақт қолади. Янги берилган билимни ва уйга вазифа беришни қоидали қилиб амалга оширишни айтмай қўя қолайлик. Шунинг учун кейинги вақтда, педагогик амалиётда бир турдаги фаолият билан шуғулланувчи дарслар пайдо бўла бошлади. Буларга: янги билимларни эгаллаш дарслари; янги кўникмаларни ҳосил қилиш дарслари; билимларни умумлаштириш ва тизимга келтириш дарслари; билим ва кўникмаларни текшириш ҳамда хатоларни тузатиш дарслари; билим ва кўникмаларни амалиётда синаб кўриш дарслари. Бу дарс типлари шундай номлангани билан, дарс ичидаги аралаш дарсларнинг тўрт унсурининг бири узайтирилиб, қолганлари қисқартирилган бўлади. Масалан, дарсларга ажратилган 45 дақиқани — янги билимларни эгаллашни дарс тилида ўтказиб, дарсни танкил қилиш ва ўтган дарсни қайтариш қисмига 2—3 дақиқа берилади. Бу вақтда ўқитувчи ўтган дарсни қайтармай, қисқача эслатиб ўтади, холос ва ҳоказо. Қуйида бу типдаги дарсларнинг ички тузилишини кўриб чиқамиз.

Янги билимларни эгаллаш дарси ёки уни тушунириш дарси ҳам деб юритилади. Бу типдаги дарс қисмларининг тахминий жойлашуви қуйидагича.

1. Илгари ўтилган билимларни эслаш.
2. Янги билимлар бериш.
3. Янги билимнинг ўзлаштирилганлигини текшириш.
4. Назарияни қўллаш намунасини кўрсатиш.
5. Уйга вазифа бериб, дарсни якунлаш.

Эгалланган билим ва кўникмаларни мустаҳкамлаш дарси куйидаги элементларни ўз ичига олади:

1. Назарий билимларни эслаш.
2. Эгаллаган билимлар бўйича машқлар қилиб, кўникма ҳосил қилиш.
3. Дарсни яқунлаш.
4. Уйга вазифа бериш.

Такрорлаш дарси. Эгалланган билимларни мустаҳкамлаш билан такрорлаш дарслари орасида анча умумийлик мавжуд. Бу умумийлик, энг аввало, мазкур дарсларнинг вазифалари ва дарснинг ички тузилишига тааллуқлидир. Шу билан бирга, бу дарсларнинг орасида такрорланаётган аввалги дарсларда материал тўлиқ берилмаган, баъзи жойлари такрорланади. Билган нарсасини ҳадеб такрорлайвермайди. Такрорлаш дарсларида авваллари билмай қолган жойлари такрорланади.

Эгаллаган билимларни умумлаштириш ва билим ҳамда кўникмаларини такомиллаштириш дарси.

Бу дарснинг элементлари куйидагича:

1. Умумлаштирувчи билимга доир билимларни эслаш.
2. Билимларни умумлаштириш ва улар орасидаги функционал алоқадорликни кўрсатиш.
3. Назарий билимларнинг ўзлаштирилганлигини текшириш.
4. Билимларни умумлаштирган қоида билан таништириш.
5. Мавзу бўйича эгалланган билимларга ҳосил қилинган кўникмаларни такомиллаштириб, малака даражасига етказиш.
6. Дарснинг натижаларини яқунлаш.
7. Уйга вазифа бериш.

Эгаллаган билим ва кўникмаларни текшириш (контроль) дарси. Назорат иши ўтказиладиган дарснинг тузилиши мураккаб эмас. Ўқитувчи топшириқларни эълон қилади, ўқувчи ва талабалар уларни бажарадилар ва дарс охирида ишлар йиғиб олинади. Назорат ишининг саволлари ва топшириқлари шундай ифодалангани кетраки, ўқувчиларнинг жавобларидан улар билимларни

шунчаки эслаб қолгани эмас, балки ишнинг моҳиятини тушунгани ҳам кўриниб туриши лозим.

2.8. Урта модуллардаги педагогик жараёнларни амалга ошириш усул ва услубларини белгилаб олиш тамойили

Саккизинчи тамойил. Педагогикада ўқитиш усули деб, таълимий мақсадларга эришишда қўлланиладиган педагогик чора-тадбирлар, яъни услублар йиғиндисига айтилади. Ваҳоланки, юқорида айтганимиздек, бошқа фаолият соҳаларида буни услуб — методика деб номлайдилар.

Педагогикада ҳам методика деган тушунча мавжуд. Бу тушунча, таълимий мақсадга эришишда қўлланиладиган педагогик усул ёки чора-тадбирларни қўллаш йўриқномаси сифатида тушунилади.

Педагогикада усул атамаси устида бошқа тушунчалар ҳам мавжуд. Чунинчи, усулларни педагог қўлайладиган бўлса — ўқитиш усули, талаба қўлайлиган бўлса — ўрганиш усули дейилади. Ўқитувчи ва талабаларнинг билим эгаллаш мақсадида биргаликда қўлайладиган усулларни маърифий ёки педагогик усуллар дейилади. Усул ва услублар юзасидан бошқача фикрлар ҳам мавжуд.

Ҳар бир таълимий усулни бир бутунлик (мажму) деб билиб, уни ташкил қилувчи унсурларни таҳлил қилиб чиққанда, уларнинг ҳар бири услуб (приём) бўлиб чиқмоқда. Эътибор беринг, услубнинг фалсафий талқинида, мақсадга етишишда қўлланиладиган усуллар тизими услуб деб айтилган. Педагогикада унинг акси бўлиб чиқмоқда. Яъни педагогик мақсадга эришишда қўлланиладиган усулнинг бир унсури педагогик услуб бўлмоқда. Бу тушунчалар педагогика илм-фанида анъанавий қўлланиб келинганлиги учун, биз ҳам шунга буйсуниб, педагогикада қабул қилинган тушунчалардан фойдаланамиз.

Таълимий усул — мураккаб, кўп поғонали, кўп қиррали диссептив, очиқ, қайтарилувчан марказлашган ижтимоий мажму бўлиб, дарс жараёнини амалга оширишда ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Педагогик усулларда, таълим жараёнида объектив мавжуд бўлган қону-

ниятлар, таълим мақсади, мазмуни, тамойиллари ва таълим беришнинг шакллари ўз ифодасини топган бўлади. Таълим-тарбия усулларида дидактиканинг барча тамойиллари (принциплари) ўз ифодасини топган экан, улар ўзаро функционал боғлиқ бўлиб, таълим усуллари ўзгариши билан дидактика принциплари ҳам такомилланиш боради ва бутун узлуксиз таълим-тарбия жараёнининг такомилга ўз таъсирини ўтказди.

Педагогик усуллар таркибида **объектив ва субъектив** услублар деган қисмлар мавжуд. Педагогик усулнинг таркибидаги объектив услубларга, ҳамма усулларда истисносиз ва доимий равишда ҳукм сурадиган қонуниятлар қонун ва қоидалардан ҳамда таълимий мақсад, мазмун ва шаклидан келиб чиқувчи услублар кирди. Субъективларига ўқитувчи ва педагогнинг шахсий сифатларидан, ўқувчи ва талабаларнинг ҳамда ўқув жараёнининг ўзига хос хусусияти ва шароитидан келиб чиқувчи услублар кирди.

Ҳар қандай педагогик усулни шакллантиришда, албатта, объектив услубларга суянилади. Ҳеч қачон субъектив услубларга кенг ўрин берилмаслиги керак. Объектив услублар билан субъективларининг орасидаги муносабатларни оптималлаштириш устида доимий тортинувлар бўлган ва бўлиб келмоқда. Педагогик усулларни ривожлантириш учун, албатта, субъектив услублар билан улар бойитиб борилиши керак, аммо бу ҳаракат меъёридан ошиб кетмаслиги лозим. Айнан, субъектив услубларни яратиш ва улардан педагогик амалиётда фойдаланиш педагогнинг ўз касбининг моҳир устаси бўлиб етишганини белгиси ҳисобланади.

Объектив услублар билан субъективлари орасидаги нисбатни мувозанатда ушлаш жуда қийин. Чунки педагогик усул ўқитувчи ва педагогларнинг дарс беришдаги асосий қуроли бўлиб, ўқитувчи режалаштирган мақсадни, мақсадга эришиш чора-тадбирлариши, қўйилган мақсаддан келиб чиқувчи ва ечилиши шарт бўлган масалалар тизимини, таълим-тарбия жараёнининг мантигини, ахборот манбаларини, ўқитувчининг маҳора-

тини ва бошқа кўплаб нарсаларни ўзида ифодалаш керак.

Кўриб гурганимиздек, педагогик усул кўп қиррали ижтимоий борлиқ бўлиб, унга таъриф берганда, унинг ҳамма томонларини ифодалаш қийин. Шунинг учун унга қуйидагича қисқача таъриф бериш мумкин.

Педагогик усул — бу таълимий мақсадга эришиш йўлидаги ўқитувчи ва талабаларнинг биргаликда, муайян режа асосида қиладиган ҳаракатларининг тартиби.

Педагогик усул кўп томонли бўлгани учун ҳам, уни гуруҳлаштириганда истаган жабҳасини асос қилиб олса бўлади. Шунинг учун ҳам педагогик усулларнинг таснифи жуда кўп. Педагог ва ўқитувчилар учун усулларни турларга ажратганда, албатта, педагогик амалиёт талабларидан келиб чиқишлик тўғри бўлади.

Қуйида педагогик усуллар таснифларининг баъзи бирларига эътиборингизни қаратамиз.

1. Агъанавий тасниф ўзининг илдизи билан қадимий фалсафий ва таълимий тизимларга бориб тақалади. Шу кунда бу таснифнинг замон талабидан келиб чиқиб, такомиллашган варианты мавжуд. Бу типдаги тасниф билим манбаларини ўзига асос қилиб олган. Билим манбаларига қуйидагилар киритилган: амалиёт ва кўргазмалар (эмперик билимлар манбаи); оғзаки сўз ва китоб (назарий билимлар манбаи), ахборот технологиялари — видео, телевизор, компьютер ва интернет тармоқлари (ҳам кўргазмали, ҳам назарий, ҳам эмперик билимлар манбаи). Бу тасниф орқали усуллар беш тоифага ажратилган: амалий, кўргазмали, оғзаки, китоб билан иш-лаш ва виртуал (видео, компьютер, интернет).

Бу усулларнинг ҳар бирининг ўзини намоён этиш услублари бор (қуйидаги жадвалга қаранг).

2. Белгиланган мақсадга қараб таснифлаш. Бунда, дарс босқичларининг кетма-кетлиги умумий асос қилиб олинган. Уларда қуйидаги усуллар ажратилган: билим эгаллаш; кўникма ва малакалар ҳосил қилиш; билимни амалиётда қўллаш; ижодий фаолият; мустаҳкамлаш; билим, кўникма ва малакаларни текшириш.

Амалий	Кўргазмали	Оғзаки	Китоб билан ишлаш	Виртуал
Тажриба, амалий машқ, ўқув-ишлаб чиқариш меҳнати	Иллюстрация, намоёиш, кузатиш	Айтиб бериш, тушунтириш, ҳикоя, суҳбат, курсатма бериш, маъруза, баҳс, мунозара	ўқиш, урганиш, реферат ёзиш, кўриб чиқиш, баён қилиш, режа тузиш, конспект тузиш	Кўриш, таълим олиш, машқ қилиш, назорат

3. Билиш фаолиятининг типига қараб усуллар қуйидагиларга ажралади: ахборотли-рецептив ёки иллюстратив-тушунтириш; репродуктив; муаммоли баён; эвристик ёки ярим тадқиқот ва тадқиқот. Бу типдаги усуллар билиш фаолиятининг кучланишига қараб туруқлаштирилган. Бу усул, ўқувчи ўқитувчи ҳамкорлигида билим олиш жараёнидаги фаолиятида тафаккурини қанчалик ишлатиши билан изоҳланади.

Агар ўқитувчи томонидан танкил қилинган билиш фаолияти, унинг берган билимларини эслаб қолиш ва уларни қайта айтиб бериш билан боғлиқ бўлса, унда ўқувчилар ақлини фаол ишлатмай, хотирасини ишга солиб ёд олиш билан чекланадилар. Бундай усул репродуктив усул дейилади. Агар ўқитувчи талабалар тафаккурини юқори куч билан ишлашга мажбур қиладиган усулларни қўлласа, улар ярим тадқиқот ва тадқиқот усуллари дейилади.

Ахборотли-рецептив усуллар қуйидаги белгилар билан изоҳланади:

- 1) ўқувчи ва талабаларга билимлар тайёр ҳолда берилади;
 - 2) ўқитувчи турли услублар билан бу билимларни талабалар қабул қилиб олишларни таъминлайди;
 - 3) талабалар бу билимларни ўзлаштириб (рецепция), уларни тафаккурдан ўтказиб, хотирасида сақлайди.
- Бундай усулларни қўллаганда барча ахборот манба-

ларидан фойдаланилади (суз, кўргазмалилик ва ҳоказо). Баён қилиш жараёнида маантиқнинг индуктив йўли билан бир қаторда дедуктив йўлидан ҳам фойдаланилади.

Репродуктив усулнинг қуйидаги белгилари мавжуд:

1) ўқувчи ва талабаларга билим тайёр ҳолда берилади;

2) ўқитувчи билимни берибгина қолмай, тушунтириб беради;

3) ўқувчи ва талабалар тушунган ҳолда билимларни ўзлаштирадилар ва ҳотираларида сақлайдилар. Уларнинг ўзлаштирганлик даражаси, берилган маълумотларни тўғри айтиб бериши репродуктив билан изоҳланади;

4) пухта ўзлаштиришга кўп маротаба қайтариш йўли билан эришилади.

Бу ва бундан олдинги айтилган ахборотли-рецептив усулларнинг афзаллиги ва кенг қўлланилишининг сабаби, уларнинг тежамкорлиги билан изоҳланади. Бу усуллар орқали кам вақт ичида кам куч сарфлаб, кўп билим бера бўлади.

Инсон фаолияти ё репродуктив (билган йўлдан оғинмай, уни айнан қайтариш), ёки ижодий (мақсадга етиш йўлини ўзи излаб топади) бўлиши мумкин. Бу ерда шунини айтиб ўтиш жоизки, ҳар қандай ижодий ҳаракатдан олдин репродуктив ҳаракатлар бўлади. Шунинг учун бу усулни мепсимаслик жонз эмас. Аммо, уни қўлланганга ҳам қаттиқ берилиб кетмаслик лозим. Энг яхшиси, репродуктив усул билан бир қаторда бошқа усуллардан ҳам бирдай фойдаланиш яхши самара беради.

Муаммони баён усули оралиқ усул ҳисобланиб, кўр қорилардек ёд олиш ва уни айтиб беришдан, мустақил фикр юритишга ўтиш учун хизмат қилади. Болалар, ривожланишнинг маълум бир босқичида, мустақил фикр юрита олмайдилар. Ўқитувчи ва педагог талаба ёшлар олдида муаммони қўйиб, уни ечиш йўлларини ўзи баён қилиб беради. Шунда талабалар муаммони

ечинда ишгирок этмасалар ҳам, ўқитувчининг синф олдига қўйилган муаммони моҳирона ечишини кузатиб, илҳомланадилар ва муаммони узлари ечишни истаб қоладилар.

Эврестик ёки ярим тадқиқот усул қўйидаги белгилари билан характерланади:

1) ўқувчиларга билим тайёр ҳолда берилмай, у мустақил равишда топилади;

2) ўқитувчи турли воситалар ёрдамида, мустақил равишда билим олишни танкил қилади;

3) ўқувчи ва талабалар ўқитувчи ёки педагог ёрдамида мустақил фикр юритишга ва шу орқали янги билимларни топишга ўрганадилар. Улар мустақил равишда муаммоларни ечиш йўлларини излайдилар. Топилган натижаларни таҳлил қиладилар, таққослайдилар, умумлаштирадилар ва яқун ясайдилар.

Бу усулнинг ярим тадқиқот деб ном олганлигининг сабаби, ўқувчи ва талабалар аввал ҳеч қачон мустақил равишда билим олишмаган бўлишса, бу вазифани бажаришга қийналадилар. Шунинг учун ўқитувчи ва педагоглар уларга ёрдам берадилар. Бу усул қўлланилганда ўқитувчи — ўқувчи — ўқитувчи — ўқувчи схемаси бўйича амалга оширилади. Шунда билимнинг бир қисмини педагог айтиб, қолганини топишни талабаларга қўйиб берилади.

Тадқиқот усулининг моҳияти эса қўйидагича:

1) педагог талабалар билан бирга муаммони шакллантиради ва уни ҳал қилиш учун талабаларга муддат берилади;

2) ўқувчи ва талабаларга билим айтилмайди. Уни талабаларнинг ўзлари мустақил равишда излаб топадилар. Шунда, бу билимнинг топиш чора-тадбирларини ҳам ўқувчиларнинг ўзлари белгилайдилар.

3) ўқитувчи ва педагогнинг фаолияти, талабалар изланишини бошқаришдан иборат бўлади;

4) бу усулда ўқув жараёни ўта жадал ва юқори қизиқиш орқали кечини билан, топилган билимлар чуқур,

таъсирчан ва илчунин болалар хотирасида узоқ сақланиши билан бошқа усуллардан ажралиб туради. Бу усулнинг камчилиги, унга кўп вақт ҳамда ўқувчи ва ўқитувчилардан анчагина куч сарфлашишини талаб қилади.

4. Дидактик мақсадларга кўра усуллар икки гуруҳга ажралади: биринчиси — билимларнинг бирламчи ўзлаштирилишига хизмат қилувчи усуллар; **иккинчиси** — эгалланган билимларни мустаҳкамлашга ва такомиллаштиришга йўналтирилган усуллар.

Биринчи гуруҳга: ахборот — ривожлантирувчи усуллар (оғзаки баён, суҳбат, китоб билан ишлаш), эврестик (изланувчан) усуллар (эврестик суҳбат, мунозара, лаборатория ишлари); тадқиқот усуллари киради.

Иккинчи гуруҳга: машқ (пусхага қараб кўчириш, шарҳланган машқлар, вариантли машқлар ва ҳоказо) ва амалий машғулотлар киради.

5. Бир неча бор, бинар ва ярим бинар усулларни яратишга уриниб кўрилган. Буида усуллар икки ва ундан ортиқ белгиларига қараб гуруҳлаштирилади. Масалан, билим бериш усуллари билан билим олиш усулларини бириктириш ва ҳоказо.

Усуллар пазарияси тинимсиз тараққий этиб, барча ўқитувчи ва педагоглар талабига бирдай жавоб берувчи усуллар изланмоқда. Шу изланишлар натижаси сифатида ўқув жараёнининг технологиялашган усули вужудга келади.

2.9. Ўрта модуллардаги педагогик жараёиларни ахборот технологиялари ва дидактик материалларнинг қўлланиш ўрнини белгилаш тамойили

Тўққизинчи тамойил. Бунинг учун ўқув муассасасида бор бўлган ахборот узатиш техникалари ва кўргазма қуроллар ҳамда бошқа дидактик материаллар ичидан мавзуга мосларини топиб, ўрнини белгилаб чиқини зарур бўлади

III. Замонавий педагогик технология асосида «Педагогика» фанини ўқитишнинг ўзбек миллий модели

3.1. Педагогик жараёни лойиҳалаш алгоритми

Т/р	Лойиҳа тузиш босқичлари ва бажариладиган амаллар
1.	Ўқув фанини бир бутунлик деб билиб, мазмун ва ҳажми жиҳатидан катта ва ўрта модулларга ажратиш ҳамда катта модуллар мақсадларини белгилаш.
2.	Муайян катта модуль таркибидаги ўрта модулларнинг номлари ва мақсадларини белгилаш.
3.	Ҳамма мақсадлар якунида пайдо бўладиган кўник-маларнинг феъллар шаклидаги тизимини тузиб чиқиш.
4.	Муайян ўрта модуль таркибидаги кичик модулларнинг мақсадларини аниқлаш ва уларга ажратилган вақтни белгилаш.
5.	Таъинч тушунчалар ва назорат саволларини аниқлаш.
6.	Баҳолаш мезонларини яратиш.
7.	Муайян ўрта модулда қўлланиладиган дарс тури, типи ҳамда қўлланиладиган педагогик усул ва услубларни аниқлаб, ишлатиладиган жойларини белгилаш.
8.	Педагогик жараёнда фойдаланиладиган ахборот технологиялари, кўргазмали қуроллар ва бошқа дидактик материаллар захираси ичидан, муайян модулда фойдаланиладиганларини топиб, қўлланиш жойларини аниқлаш.
9.	Муайян ўрта модуль мазмуни ва педагогик жараёнининг кечишини ифода этувчи модуль матнни ёзиш.

3.2. Педагогика ўқув фанининг катта модуллари, улардан қўзланган мақсадлар ва таркибидаги ўрта модуллар сони

Т/р	Катта модуль номи	Модуллердан қўзланган мақсадлар	Урта модуллар сони
1.	Педагогиканинг умумий асослари	Педагогик касбнинг пайдо бўлиш тарихи, унинг жамият ҳаётида тутган ўрни, педагогика амалиёти, фани ва илмий фаолиятларининг йўналтирилган объекти, предмети, мақсадлари ва усуллари ҳамда ўқитувчининг касбий ва ахлоқий сифатлари, уларни эгаллаш йўллари, шунингдек, Ўзбекистоннинг таълим тизими ҳамда баркамол шахс ва уни тарбиялаш йўллари туғрисида талабаларни хабардор қилиб, бу билимларга кўникма ҳосил қилдириш.	20
2.	Дидактика. Таълим назарияси	Таълим назарияси ва унинг шаклланиш тарихи мазмун ва моҳияти, принциплари, таълим жараёнининг методологик асослари, ўқитувчи ва ўқувчи фаолиятлари, уларни ташкил қилишдаги тамойиллар, усул ва услублар ҳамда таълим жараёнининг мазмуни, ўқувчилар билим ва кўникмаларини баҳолаш тизими ва мезонлари туғрисидаги билимларни талабаларга бериб, уларда бу билимларга кўникма ҳосил қилдириш.	32
3.	Тарбия назарияси	Тарбиянинг мақсади, мазмуни ва воситалари, баркамол шахс фазилатлари, тарбиянинг усул ва услублари, уларнинг туркумлари, ўқувчилар жамоаси, унинг тузилиши ва шаклланиши, бу жамоаларни ташкил этиш йўллари ҳамда ўқувчиларда илмий дунёқарашни, шунингдек, ижтимоий-сиёсий фаоллигини шакллантириш ҳамда маънавий ва эстетик тарбиялаш йўллари талабаларга ўргатиш ва шулар асосида уларда амалий ҳаракатлар ҳосил қилдириш.	38

4.	Таълим тизими бошқариш	Талабаларга бошқариш тўғрисида умумий маълумот бериб, Ўзбекистонда таълим соҳасини бошқариш тизими, унинг тамойил ва қоидалари, мактаб маъмуриятининг вазифалари, мактаб педагогик кенгаш мазмуни, ўқитувчиларнинг методик бирлашмаларининг фаолияти ва фанлар бўйича амалий, семинар, лаборатория машғулоти ва мустақил ишларни ташкил этишга тааллуқли билимларни бериб, уларда бу билимлар асосида ҳаракат қилиш кўникмасини пайдо қилиш.	8
----	------------------------	--	---

2-жадвал

Ўрта модуларнинг умумий сони — 98 дарс.

Ўқув соатларининг умумий сони — 196 соат.

Мустақил иш соатларининг сони — 83 соат.

Жами ўқув соатлари 279 соат.

3.3. Биринчи қатга модуль таркибидаги ўрта модулар номлари ва мақсадлари

т/р	Ўрта модулар номи	Модуларда кўзланган мақсадлар
1	2	3
1.	Педагогик касбнинг шаклланиш тарихи ва унинг жамият ҳаётида тутган ўрни	Педагогик касб шаклланишининг тарихий босқичларини, инсоннинг замонавий илмий атамаси «биоиҷтимоий мавжудот» эканини ва унинг иҷтимоий моҳиятини билим ташкил қилиб, бу билимларни мақсадга йўналтирилган режа ва илмий асосланган дастур асосида ёш авлодга етказувчи инсон фаолият соҳасини педагогика дейилишини талабаларга тушунтириб, улар уни чизмада кўрсатиб, улар бу билимлар моҳиятини айтиб, доскада чизиб кўрсатиб бериш даражасига эришиш.

1	2	3
2.	Инсон ижтимоий моҳиятини шакллантирувчи манбалар ва улар ичида педагогикнинг ўрни.	Киши ижтимоий моҳиятини шакллантиришга таъсир этувчи манбаларни бирма-бир тавсифлаб, уларнинг ичида узлуксиз расмий таълим-тарбия етакчилиги қилишини исботлаш мақсадида, у ўз фаолиятини илмий асосланган дастур ва мақсадга йўналтирилган режа асосида олиб бориш-лигини талабаларга тушунтириб, уларни чизмада кўрсатиб, бу фикрларга, уларда ишонч ҳосил қилиб, уларда бу билимларни қайта айтиб, доскада чизиб кўрсатиб бериш кўникмасини ҳосил қилдириш.
3.	Инсон ижтимоий моҳиятининг шаклланиш босқичлари ва маънавиятининг киши ҳаётидаги ўрни	Талабаларга, педагогик фаолият, инсон ижтимоий моҳиятини шакллантириш учун, илмий асосланган билимларни замонавий педагогик усуллар ёрдамида бериб, бу билимларни ўқувчилар эгаллаб, маънавиятига айлантириш жараёни – англаб етиш, кўникма, малака ва ҳаёт тарзига айланиш босқичлардан ўтишини тушунтириб, бу жараёни чизмада кўрсатиб, улар бу билимларни қайта айтиб чизиб кўрсатиб беришига эришиш.
4.	Марказий Осиёда ўтган алломалар таълим-тарбия ва ўқитувчиларнинг меҳнати ҳақида	Зарадуштра, Фиробий, Беруний, Ибн Сино, Кошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Кайковус, Замахшарий, Умар Хайём ва бошқа алломаларнинг таълим-тарбияга қўшган ҳиссалари ва ўқитувчи сифатлари тўғрисида айтган сўзларидан талабаларни хабардор қилиб, уларда бу билимларга кўникма ҳосил қилдириш.
5.	Тажрибали ўқитувчилар билан учрашув	Республикада обрўга эга, тажрибали ўқитувчи билан учрашув ўтказиб, «Касбим – фахрим» мавзуида суҳбат ўтказиб, талабаларда педагогик касбга меҳр уйғотиб, уларда бу касбни яхшилаб эгаллашга талаб ҳосил қилдириш.

1	2	3
6.	Педагогик фаолият тоифалари, уларнинг объекти, предмети ва мақсадлари	Талабаларга, педагогик фаолиятларининг олдига қўйган мақсадлари ва унга эришишда қўлланиладиган усуллар характериға қараб педагогик амалиёт, маърифат ва илмий тадқиқот деган тоифаларға ажралишини ва уларнинг фаолият объекти, предмети ва мақсадини тушунтириб, уларнинг бу билимларни бемалол айтиб беришларига эришиш.
7.	Педагогик фаолиятларда қўлланиладиган усул ва услублар	Педагогик амалиёт, маърифий ва илмий фаолиятларда қўлланиладиган усуллар бир-биридан фарқ қилишини ва уларни ҳар бирига алоҳида тавсифлар бериб, бу усулларни талабалар амалда қўллай олишларига эришиш.
8.	Педагогика илм-фан сифатида шаклланиши ва унда Коменскийнинг ўрни	Педагогик амалиёт инсон пайдо бўлганидан бошлаб мавжуд эканини, унинг айрим назарий асосларини «Авесто»да, Муҳаммад (с.а.в.) ҳадисларида, Юнонистон файласуфларининг ҳамда Шарқ мутафаккирларининг асарларида учратиш мумкин бўлганлиги билан, бу фаолият соҳасининг назарий асосларини тартибга солиб, уларни амалиётда синаб кўриб, яхлит бир фан сифатида инсониятга тақдим этган чех файласуф олими ва педагоги Ян Амос Коменский бўлганлигини талабаларга айтиб, бу билимларга уларда кўникма ҳосил қилдириш.
9.	Педагогиканинг асосий категориялари	Талабаларга педагогиканинг махсус тушунчалари бўлган таълим-тарбия, таълимот, ўз-ўзини тарбиялаш каби категорияларининг мазмун моҳиятини тушунтириб, улардан педагогик амалиётда эркин фойдалана олиш кўникмасини ҳосил қилдириш.

1	2	3
10.	Педагогик фанлар мажмуи ва уларни бошқа фанлар билан алоқаси	Талабаларга, педагогика кўп тармоқли фан мажмуи эканини чизмада кўрсатиб, уларнинг ҳар бирига қисқача таърифлар бериб, уларнинг бошқа фанлар билан алоқаларини чизма орқали кўрсатиш ва бу алоқадорликлар қонуний равишда мавжуд эканлигини тушунтириш ҳамда бу билимларни талабалар қайтариб равон айтиб бера олишларига эришиш.
11.	Тарбиянинг тарихий, миллий ва умуминсоний хусусиятлари	Тарбия ижтимоий воқелик бўлиб, у тарихий илдишларига эга, унинг миллий ва умуминсоний хусусиятларини талабаларга тушунтириб, улар бу билимларни кўникмаларига айлантириб олишликларига эришиш.
12.	Таълим тизими ҳақида тушунча	Талабаларга тизим, мажмуа ва мажму атамаларининг мазмунини тушунтириб, таълим тизими бўйича умумий маълумот бериш ва бу билимларни талабалар кўникмасига айлантириш.
13.	Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги Қонунига кўра, узлуксиз таълим тизими тузилишини асосий тамойиллари	Ўзбекистонда «Таълим тўғрисида»ги Қонун қабул қилинишининг аҳамияти, унинг тизими тузилишини шакллантиришда амал қилинган тамойиллар билан талабаларни таништириб, уларда бу билимларни равон ва эркин равишда талқин қила олишликларига эришиш.
14.	Ўзбекистоннинг узлуксиз таълим тизими	Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг IX сессиясида қабул қилинган «Таълим тўғрисида»ги Қонун ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» асосида Ўзбекистонда олти бўғиндан иборат – мактабгача таълим, умум ўрта таълим, махсус таълим, олий таълим, олий таълимдан кейинги таълим ва малака ошириш деган унсурлардан иборат бўлган таълим тизимининг қабул қилинганлигини ва уларнинг ҳар бир босқичидаги тармоқларини, уларда иштирок этадиган субъектларни талабаларга бирмабир тушунтириб, уларда бу билимларга турғун кўникма ҳосил қилдириш.

1	2	3
15.	Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги Қонуни-нинг моҳияти	Талабаларга Ўзбекистон миллий мустақиллик эришганидан кейин, «Таълим тўғрисида»ги Қонуннинг қабул қилиниши муносабати билан республикада замонавий таълим тизимининг қарор топганлигини айтиб, унинг тарихий аҳамиятини тушунтириш ва уларда, бу билимларга кўникма ҳосил қилдириш.
16.	Шахс ва унинг шаклланишига таъсир кўрсатувчи омиллар	Талабаларга шахс тушунчаси тўғрисида маълумот бериб, унинг шаклланишига ташқи атроф-муҳит, оила муҳити, оммавий ахборот воситалари ҳамда узлуксиз расмий таълим тизими ва мустақил билим эгаллаш деган омиллар таъсир кўрсатишини, улар ичида расмий таълим-тарбия етакчилик қилишлигини тушунтириб, чизма орқали кўрсатиб, уларда бу билимларга турғун кўникма ҳосил қилдириш.
17.	Ўқувчи шахсига педагогик-психологик тавсифнома тузиш ва уни таҳлил қилиш	Талабаларга, ҳар бир ўқувчига педагогик-психологик тавсифнома тузишни ўргатиб, бу тавсифномаларни таҳлил қилиш кўникмасини ҳосил қилдириш
18.	Буюк алломалар баркамол шахс сифатлари тўғрисида	Тарихда ўтган буюк мутафаккирларнинг шахс камоли ҳақида ва баркамол инсон сифатлари тўғрисида айтган сўзларини талабаларга етказиб, уларда бу билимларга кўникма ҳосил қилдириш.
19.	Замонавий баркамол шахс сиймоси	Файласуф-педагогларнинг кўп йиллик тадқиқодлари, шу жумладан социологик сўровномалар ҳамда маънавий меросимизни ўрганиш асосида яратишган, шу замоннинг комил инсон сиймосини талабаларга бирмабир тушунтириб, уларда бу билимларга кўникма ҳосил қилиш.
20.	Абдулла Авлонийнинг «Туркий гулистон ёхуд гулистон ёхуд ахлоқ» асарининг таҳлили	Авлонийнинг «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ» асарини талабалар мустақил равишда ўқиб, 20 ўрта модулнинг амалий педагогик жараёнида уни сўзлаб бериб, аудиторияда таҳлил қилиш ва Авлоний асаридаги билимларга уларда кўникма ҳосил бўлишига эришиш.

3.4. Мақсадлар якунида ишлатиладиган феъллар тизими

т/р	Феъллар	т/р	Феъллар	т/р	Феъллар
1.	Исботламоқ	6.	Айтиб бермоқ	11.	Гуруҳлаш-тирмоқ
2.	Аниқламоқ	7.	Курсатиб бермоқ	12.	Тавсифламоқ
3.	Асосламоқ	8.	Намойиш қилмоқ	13.	Тизимлаш-тирмоқ
4.	Тартибга келтирмоқ	9.	Ўзгартирмоқ	14.	Таққосламоқ
5.	Эгалламоқ	10.	Таснифлаб чиқмоқ	15.	Мавжуд бўлмоқ

3.5. Биринчи катта модуль таркибида бўлган биринчи ўрта модуль ичидаги кичик модулларнинг мақсадлари ва уларга ажратилган вақт

т/р	Кичик модуллар олдига қўйилган мақсад	Ажратилган вақт
1	2	3
1.	Талабалар билан танишиб, «педагогика» тушунчаси ва бу фанни ўрганиш жараёнида амал қилиниши лозим бўлган қондаларни талабаларга ёздириб, уларни янги фан билимларини эгаллашга тайёрлаш.	10 дақиқа
2.	Талабаларга, педагогик касбнинг шаклланиш тарихини умумий тарзда айтиб, унинг тараққиёт босқичларини ва ишлаб чиқариш кучлари билан боғлиқлигини айтиб, чизмада кўрсатиш.	15 дақиқа

1	2	3
3.	Талабаларга инсон қуш моҳиятга — биологик моҳият баробарида ижтимоий моҳиятга ҳам эга эканлигини, унинг замонавий илмий атамаси «биоижтимоий мавжудот» эканини билдириш ҳамда ижтимоий моҳиятини билим ташкил қилишлигини, бу билимларни улар атроф-муҳитдан, ота-оналари, оммавий ахборот воситалари ва узлуксиз таълим тизими орқали эгаллашлари лозимлигини тушунтириш, шунингдек, булар ичида таълим тизими етакчилик қилишлигини, бу иш билан эса, ўқитувчилар шуғулланишларини айтиб, уларда педагогик касбга меҳр уйғотиш.	30 дақиқа
4.	Биринчи дарс, талабаларда чуқур из қолдириши муносабати билан, юқорида берилган билимларни талабалар бир неча бор қайтариб айтиб, чизмада кўрсатиб, кўникма даражасига айлантариб олишларига эришиш.	15 дақиқа
5.	Талабалар билимини аниқлаш учун тест синъвини ўтказиш ва дарс юзасидан уйга вазифа бериб, уни бажариш йўллари билан уларни таништириш.	10 дақиқа

5-жадвал

Ўрта модуль олдига қўйилган умумий мақсад

Педагогик касб шаклланишининг тарихий босқичларини, инсоннинг илмий атамаси «биоижтимоий мавжудот» эканлиги ва ижтимоий моҳиятини билим ташкил қилиб, бу билимларни мақсадга йўналтирилган режа ва илмий асосланган дастур асосида ён аялдога берувчи инсон фаолият соҳаси педагогика деб аталишини талабаларга тушунтириб, уларга буни чизмаларда кўрсатиб, бу билимлар моҳиятини

айтиб, чизиб кўрсатиб бериш куникмасини шакллантириш.

3.6. Биринчи катта модуль таркибида бўлган биринчи ўрға модулнинг кичик модуллари ичидаги таянч тушунчалар ва улар асосида тузилган назорат саволлари

Т/р	Таянч тушунчалар	Назорат саволлари
1.	Педагогика; «қайтариш билим эгаллашнинг онасидир»; «диққат билимга кириш эшигидир»; «тартиб ҳар бир иш муваффақиятининг гарови».	1) «Педагогика» атамаси нимани англатади? 2) Эгаллаган билимингизни қай гараверсангиз нима булади? 3) Диққат нима? 4) Тартиб деганда нимани тушунаминиз?
2	Ибтидоий даврдаги таълим-тарбия; қулдорлик давридаги таълим; феодализм даврининг таълими; индустриаллашган жамият таълим ва тарбия тизими.	1) Ибтидоий даврда таълим-тарбия қандай бўлган? 2) Болаларни гуруҳ-гуруҳ қилиб ўқитишга нима сабаб бўлган? 3) Феодализмда болаларга нима ўқитилган? 4) Ривожланган давлатларда таълим тизимида нималар ўқитилади?
3	«Homo sapiens»; «Биоижтимоий»; ижтимоий моҳият; билим; ижтимоий муҳит; узлуксиз расмий таълим; оммавий ахборот воситалари; ўқитувчи; педагог.	1) Биоижтимоий тушунчаси нимани англатади? 2) «Homo sapiens» билан биоижтимоий тушунчалар орасидаги фарқ нимада? 3) Ижтимоий моҳият асосини нима ташкил қилади? 4) Билим деган тушунча нимани билдиради? 5) Ижтимоий муҳит нима? 6) Узлуксиз расмий таълим-тарбия тизими қандай? 7) Киши ижтимоий моҳиятининг шаклланишига нималар таъсир кўрсатади?

3.7. Биринчи катга модуль таркибидаги биринчи ўрта модулнинг назорат саволлари асосида тузилган тест

Т/р	Саволлар	Мумкин бўлган жавоблар		Тўғри жавоб	Рейтинг балл
1	2	3		4	5
1.	Педагогика ата-маси нимани англатади?	А.	Таълим беришни		
		Б.	Тарбия беришни		
		В.	Бола етаклашни		
2.	Эгаллаган билимларни қайтараверса нима бўлади?	А.	Эсдан чиқиб кетади		
		Б.	Яхшироқ билиб олинади		
		В.	Кўникмага айланади		
3.	«Диққат қилиш» деганда нима тушунилади?	А.	Тинч ўтириш		
		Б.	Фикрни жамлаш		
		В.	Қулоқ солиш		
4.	Ибтидоий даврда таълим қандай бўлган?	А.	Индивидуал бўлган		
		Б.	Яхши бўлган		
		В.	Емон бўлган		
5.	Болаларни тўплаб ўқитишга нима сабаб бўлган?	А.	Меҳнатни тақсимлаш		
		Б.	Ўқитувчи етишмаган		
		В.	Индивидуал ўқитишга одамларнинг пули бўлмаган		
6.	Биоижтимоий тушунчаси нимани англатади?	А.	Маданийлашган ҳайвонни		
		Б.	Инсонни		
		В.	Маймунни		

1	2	3		4	5
7	Ижтимоий моҳият асосини нима ташкил қилади?	А.	Маданият		
		Б.	Маърифат		
		В.	Билим		
8	Ижтимоий муҳит нима?	А.	Табиий муҳитнинг зидди		
		Б.	Одамлар муносабатларининг ҳосиласи		
		В.	Сунъий нарсалар мажмуи		
9	Расмий таълим кандай таълим?	А.	Зўрлашга асосланган таълим		
		Б.	Давлат томонидан ташкил этилган таълим		
		В.	Яхши таълим		
10	Билим нима?	А.	Ахборот		
		Б.	Қонуният		
		В.	Маълумот		
11	Киши ижтимоий моҳиятининг шаклланишига нима таъсир кўрсатади?	А.	Расмий таълим ва оммавий ахборот воситалари		
		Б.	Ижтимоий ва табиий муҳит		
		В.	Оила ва юқоридагилар		

**3.8. Биринчи катга модуль таркибидаги биринчи ўрта
модулнинг дарс тури ва типи ҳамда унда
қўлланиладиган педагогик усул ва
усулблар**

Т/р	Дарс тури ва типи	Қўлланиладиган усул ва услублар
1.	Аралаш дарс; янги билимларни эгаллаш	Тушунтириш
2.	Аралаш дарс; янги билимларни эгаллаш	Айтиб бериш; иллюстрация
3.	Аралаш дарс; янги билимларни эгаллаш	Муаммоли баён; иллюстрация
4.	Аралаш дарс; эгалланган билим-ни куникмага айлантириш	Репродуктив

**3.9. Биринчи катга модуль таркибидаги биринчи ўрта
модулнинг педагогик жараёнида фойдаланиладиган
ахборот технологиялар ва дидактик материалларнинг
қўлланиш жойлари**

Т/р	Ахборот технологиялар	Дидактик материаллар
1	Ўқитувчи касби тўғриси-да кинолавҳа	
2	Эски ва ҳозирги замон мактабини ифода этувчи кинолавҳа	Ишлаб чиқариш кучлари ва таълим-тарбияни ифода этувчи чизма (2-расм)
3	Кодоскоп апарати ёки компьютер	Қўш моҳиятли инсонни ифода этувчи чизма (3-расм). Битим эгаллаш манбаларини ифода этувчи чизма (4-расм).
4	Кодоскоп ёки компьютер	1, 2, 3-расмлар

3.10. Биринчи катта модуль таркибидаги биринчи ўрта модулнинг мазмуни ва педагогик жараёнининг амалга оширилиши ифода этувчи матн

Биринчи кичик модуль

Ассалому алайкум, азиз талабалар! Ўтиринтлар. Менинг исми шарифим Зиёмуҳаммадов Бури Гуломназир ўғли, фалсафа фанлар доктори, профессорман. Ўзингизга болаларни ўқитиш касбини танлаган экансизлар, бутундан бошлаб, дарс бериш сирлари билан сизни хабардор этувчи «педагогика» фақини ўқита бошлаймиз. Бу фақини сизларга ўқиш менга юклатилган. Менинг маърузаларимни диққат билан тинглаб, дарсларда фаол қатнашсангиз ва уйга берилган тошшириқларни қўнт билан бажариб борсангиз, албатта, яхши педагог бўлиб етишасизлар.

Айтган гапларимга эътирозлар борми? Эътирозингиз бўлса айтинг, биз эркин жамият, ҳуқуқий ва демократик давлатда яшамоқдамиз. Менга қандайдир саволларингиз ёки эътирозларингиз бўлса айтинг. Саволлар, эътирозлар йўқми? Бўлмаса, дарсимизнинг асосий қисмини ўқишни бошлашдан олдин, шу фақини ўрганиш жараёнида, талабалар томонидан амал қилиниши шарт бўлган бир нечта қоидалар билан сизларни таништириб ўтаман.

Конспект дафтарингизнинг биринчи бетига чиройли қилиб ёзиб қўйинг.

Биринчи навбатда, дарсга келганда, билим олиш иштиёқи билан келишингиз керак. Дангасалик қилиб, дарсга қағнашиб, вақтим ўтса бўлди, охир-оқибатда дипломни қўлга киритарман, рейтинг баҳоларимни эса, амаллаб қўйдириб оларман деган, фикрчи миянгиздан чиқариб ташланг. Бу фикр ўта зарарли бўлиб, сизнинг шахс сифатида шаклланишингизга катта тўсиқ бўлади.

Иккинчи навбатда, билим олиш мақсадида келган экансиз, фикрингизни фақ билимларини ўрганиш учун

бир жойга жамланши ўрганинг, бутун вужудингизни билим олинга тайёрланг. Бу — билим эгаллашнинг умумий қондаси ҳисобланади.

Учинчи навбатда, мени диққат билан эшитиб, сўзларимнинг муҳим жойларини маърузалар дафтارينгизга қайл қилиб боринг. Дарс жараёнида саволлар пайдо бўлиб қолса, уларни дафтارينгизнинг бир четига ёзиб қўйинг ва қулай шароит топиб, ўқитувчингиздан саволларингизга жавоб олинг.

Тўртинчи навбатда, дарсинг иккинчи мустаҳкамловчи қисмида фаол қатнашиб, дарс жараёнида олган билимларингизни кўникмангизга айлантиринг. Эслатиб ўтман, билимнинг кўникмага айланиши учун уни ўзингиз мустақил равишда ё айтиб беришингиз, ёки шу ишни бажариб кўришингиз шарт.

Ва ниҳоят, бешинчи навбатда, уйга берилган вазифани шу куннинг ўзидаёқ бажаринг. Эртага бажарарман деганг, эртасига бутун олган билимларингиз эсдан чиқиб кетади. Бу қонуният, унга буйсунмай иложимиз йўқ.

Иккинчи кичик модуль

Дарсинг асосий қисмини унингга киришамиз.

Аслида, инсоният пайдо бўлиши билан, таълим-тарбия ҳам шакллана бошлаган. Чунки, катта ёшдагилар ҳаётий тажрибалари орқали орттирган билим ва кўникмаларини, ўсиб келаётган авлодга ўргатганлар. Натижада, тарбия бериш ҳақида билимлар тўплана бошлаган. Яъни, кимларга ўргатиш? нималарга ўргатиш? ва қандай ўргатиш? деган саволларга жавоб топа бошлаганлар. Бундай тарбия бериш сир-асрорларини қадимги Хитойнинг Конфуцийси; Ўрта Осиёнинг Авесто, Форобий, Ибн Сино ва Берунийси; Ҳиндистоннинг Будда ва Даоси ҳамда Миср ва Юнонистон файласуфларининг асарларида учратиш мумкин. Аммо, таълим ва тарбияга оид билимларни илмий асосланган маълум бир тизимга солиб, уларни бир неча бор синовдан ўтқа-

зиб, равон бир педагогик назария куринишида, биринчи бор инсониятга тақдим этган олим, бу чех файласуфи ва педагоги Ян Амос Коменский (1592–1670) бўлган. У узининг «Буюк дидактика» асарига: «Болаларни печадан ёшдан ўқита бошлаш лозим?», «Гуруҳ-гуруҳ қилиб ўқитганда гуруҳдаги болалар сони қанча бўлиши керак?», «Ўсиб келаётган авлодга нималарни ўргатиш керак?», «Билим беришда қандай тамойиллардан (принциплар) келиб чиқилиши шарт?», «Билим беришда қандай усуллардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ?», «Ўқитувчиларнинг моддий таъминоти қандай бўлиши керак?» ва бошқа бир қатор саволларга илмий асосланган ҳамда тажрибадан утган жавобларни берган. Чунинчи, синфдаги болалар сони 12 нафардан ошмаслиги керак, агар ошиб кетса, дарс ўтиб бўлмайди деган эди Ян Амос Коменский. Ёки ўқитувчиларнинг ойлик иш ҳақи, мамлакатнинг биринчи шахсининг ойлигидан кўп ёки унинг иш ҳақи билан баробар бўлиши шарт. Акс ҳолда ўқитувчининг обрўси бўлмайди, деб таъкидлаган Коменский. Аллома бошқа масалаларга ҳам амалда ишотланган ва илмий асосланган жавобларни берган эди. Ундан кейин англиялик файласуф Джон Лок (1632–1704) ҳам ўз тадқиқотларини педагогика назариясига қаратган. Француз олимлари Д. Дидро (1713–1784), К. Гельвеций (1715–1771), П. Гольбах (1723–1789), Ж.Ж. Руссо (1712–1778)лар ҳам педагогика назариясига ўз ҳиссаларини қўшганлар. Педагог олим, инвейцариялик И.Г. Песталоцци (1746–1827) ўздан аввал утган педагог ва файласуф олимлар фикрини таҳлил қилиб, ўз фикрини билдирган. Педагогика назариясига чуқурроқ кириб борган педагог олимлардан И.Ф. Гербарт (1776–1841) ва Ф.А. Дистервег (1790–1886)лар ҳам шулар жумласидандир. Россия олимларидан В.Г. Белинский (1811–1848), А.И. Герцен (1812–1861), Л.Н. Толстой (1828–1910) ва К.Д. Ушинскийлар ҳам педагогика назариясига ўз ҳиссаларини қўшганлар. Ўрта Осиёда назарийтчи педагоглар қаторида Абай Қўнонбоев (1845–1904), Маҳмудўжа Бехбудий (1875–1919), Фитрат (1886–1938),

Абдулла Авлюний (1878–1934), Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий (1889–1929) ва бошқа кўнгина алломаларни санаб ўтиш мумкин. Улар билан «Педагогика тарихи» деган фаши ўтганда батафсил танишасизлар.

XVII аср урталаридан бошлаб, педагогика назарияси, ишчунин, уни урганувчи фаи «Дидактика» шакллана бошлаган экан, ўтган давр мобайнида кўнгина педагог олимлар томонидан талайгина дидактик тизимлар таклиф этилиб, амалиётга сингдирилди. Аммо, уларнинг ҳаммаси ҳам тарих синовидан ўтиб, кенг тарқалмади. Жаҳондаги кўнгина мамлакатларнинг педагогик амалиётга сингдирилиб, шу кунгача нуфузини сақлаб турганлари — учта. Бу ҳам бўлса, чехиялик файласуф ва педагог Я.А. Коменскийнинг дидактикаси, немис педагоги ва психологи И.Ф. Гербарг ва америкалик файласуф, психолог ва педагоги Д.Дьюининг дидактик тизимларидир. Бу тизимларнинг ижобий томонларини бирлаштиручи ҳамда анча такомилланган ҳозирги замонда янги дидактик тизим мавжуд.

Улар орасида кўнгина умумийлик бўлгани билан, ўзаро фарқлари ҳам анчагина. Чунинчи, Я.А.Коменскийнинг дидактик тизими ўта гуманистик бўлиб, билим бериш ва билим олиш жараёнини бошқариш ўқитувчилар томонидан амалга оширилади дейилгани билан, билим олишлик тўла талабалар ихтиёрида бўлиши керак, деб ҳисоблаган. Яъни, талабалар билим олгилари келсагина уларга билим бериш лозим. Аммо билимга қизиқтириш ўқитувчига боғлиқ дейилган. Шу боис дарс бериш усул ва услублари ўта юмшоқ, яъни болаларга тазйиқ ўтказмасдан, уларнинг хоҳиш истакларига қараб дарс ўтилишини тақозо этган. Тахминан шундай фикрни Абу Наср Форобий асарларида ҳам кўриш мумкин. Я.А.Коменский: «Қандай ва қанча билим берилиши керак?» деган саволга «Билим тури ва ҳажми қанчалик кўн бўлса, шунчалик яхши», деган фикрни илгари суради. Шунинг учун Коменский дидактикасида ўқитувчи билимни бериб, ўқувчи уни эслаб қоли-

шининг ўзи кифоя дейилган. Социалистик инқилоб талаба қозонган шуролар ҳокимиятида айнан Я.А. Коменскийнинг дидактик тизими қабул қилинган эди. Бошқа деярли барча хорижий мамлакатларда, шу жумладан, Европа мамлакатлари ва Америкада, нисбатан қаттиққўлликка ва зурлашга асосланган И.Ф. Гербарт дидактик тизими кенг қўлланилди. Гербарتنинг фикри буйича, мактабнинг асосий вазифаси ўқувчиларни ақлий ривожлантириш, яъни уларга билим беришдан иборат бўлмоғи лозим. Ахлоқий тарбиянинг барча масалаларини оила ҳал қилиши керак, деб ҳисоблаган Гербарт. Шу боис, таълим беришнинг асосий мақсади тайёр билимларни бериш, ўқувчилар эса бу билимларни ёдлаб олишлари билан белгиланган. Гербарт ҳам, «қанча кўп билим берилса, шунчалик яхши», деган ақидадани туғри деб билган. Дарс жараёнида фаоллик фақат ўқитувчига руҳсат берилган, ўқувчилар эса ўқитувчи айтганларини мулоҳазасиз қабул қилиб, эслаб қолишлари талаб қилинган. Гербарт ўқувчиларга жисмоний жазо қўлланиш мумкин деб билган. Коменский эса, бу ҳолга жуда ҳам қарши бўлган. Бу масалада Форобий, «баъзи ўқувчиларга юмшоқ усул орқали билим берилса, баъзиларига қаттиқ усул қўл келадди» деб туриб, кетидан, «аммо юмшоқ усул қаттиқ усулдан афзал» деган эди.

XX аср бошларида америкалик файласуф, психолог ва педагог Джон Дью, Гербарт дидактик тизимига қарма-қарши бўлган узининг дидактик тизимини тақлиф қилди ва уни Чикаго мактабларидан бирида муваффақиятли синая кўрди. Дью дарсда ўқитувчи эмас, ўқувчи фаол бўлмоғи лозим деб чиқди. Дарсда бериладиган билимлар талабалар эҳтиёжига мос ва уларнинг хоҳишидан келиб чиққан булиши керак деб ҳисоблаган. У китобдаги билимларни қуруқ ёд олиш ҳеч нарсага олиб бормаيدди, аксинча, ўқувчиларни ўқишдан совутиб, тафаккурини заглатади деб таъкидлаган. Дьюнинг таълим-тарбияга қўлган асосий ҳиссаси бу «ақл юритиш-

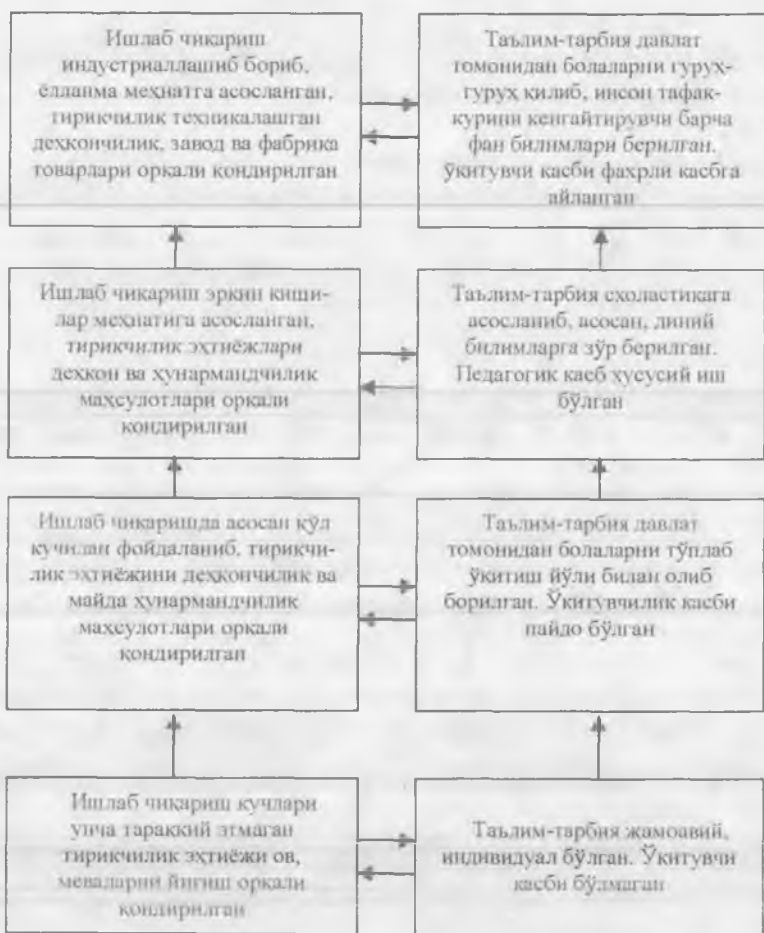
нинг тўлиқ жараёни»дир. «Ақл юритиш тўлиқ жараёни-нинг етакчи ҳалқаси муаммонинг пайдо бўлиши», дейди Дью. Муаммо пайдо бўлашидан кейин, уқувчи қийин ҳолатга тушиб, унинг ечимини излайди ва фаол фикр юритиб, бир қатор мулоҳазалардан кейин бу муаммонинг ечимини топади ва сишаб кўради, нотўғри бўлган тақдирда, яна ақл юритади ва бу жараён бир неча мартаба қайтарилганидан кейин, охир-оқибатда унинг тўғри ечимини топади. Натижада фикр юритишнинг тўлиқ жараёни амалга ошади. Кейинчалик бундай дидактик тизим «муаммоли дарс ўтиш», деб номланди.

Бу учта дидактик тизимнинг анчагина ижобий томонлари билан бирга салбий томонлари ҳам мавжуд. Шунинг учун, америкалик бир қатор педагог олимлар томонидан, аввалги дидактик тизимларнинг ижобий томонларини бирлаштирувчи дидактик тизим яратилди ва у янги дидактик тизим деб номланди.

Педагогика касби ва бу фаннинг шаклланишининг қисқача тарихини яқинлар эканмиз, бу жараёнда мавжуд битта қонуниятни айтиб ўтишимиз жоиз. У ҳам бўлса, педагогика касбининг жамиятдаги ишлаб чиқариш кучлари билан чамбарчас боғлиқлигидир. Бу боғлиқлик 1-расмда яққол кўриниб турибти. *Расми кўчириб олинг.*

Учинчи кичик модуль

Педагогларнинг амалий фаолияти йўналтирилган объект Ҳазрати инсон экан, қадимдан инсоннинг лотинча атамаси «Хомасапиенс», яъни «Ақли жонзот» деб юритилиб келинган. Ҳозир ҳам баъзи адабиётларда бу атамани учратиш мумкин. Бир қараганда бу тушунча тўғрига ўхшайди, у маълум даражада тўғри ҳам. Аммо чуқурроқ фикр юритиб кўрадиган бўлсак, ҳамма одамларда ақл бор, бири уни кўп ишлатса, бири жуда кам ишлатади. Юқоридаги таърифга қараганда, буларнинг барчаси ақли жонзот бўлиб чиқмоқда. Бу адолатдан эмас, албатта. Ундан ташқари, таърифлар назарияси-

1-расм.

дан келиб чиқадиган бўлсак, ҳар қандай таъриф, таърифланувчи нарса ва кимсанинг энг умумий хусусиятларини ифода этгани ҳолда, уни муайян бир ўлчамга сола олиши керак, яъни унинг баҳоланишига шароит яратиб бериши лозим. «Жомасаниенс» тушунчаси одамнинг энг асосий хусусиятини ифода этган, ҳақиқатан ҳам, одам ақлий жонзот, аммо кишининг ақлилиқ даражасини бу таъриф билан аниқлаб бўлмайди. Яъни бу

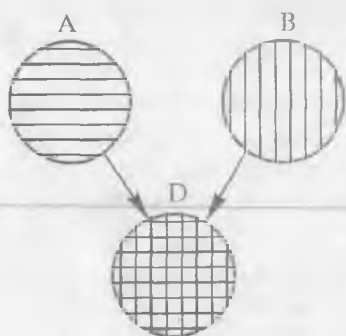
таъриф буйича таърифлашувчи киши қанчалик ақлини ишлатишини улчаб бўлмайди.

Фикр юритиб кўрайлик-чи, одам ақлини юритиши натижасида унда нима содир бўлади? Киши ақлини ишлатиши натижасида билмаган нарсасини англаб, уни билиб олади, яъни унда билим пайдо бўлади. Киши ақлини қанчалик кўп ишлатса, билими шунчалик кўпайиб бораверади. Шунга кўра, инсон ақлини қанчалик юритганини, яъни қанчалик ақлли эканини, унинг тушлаган билимлар ҳажми билан ўлчаса бўлади.

Билимларнинг тури жуда кўп — диний, табиий, ахлоқий, техникавий, фалсафий, касбий, сиёсий, иқтисодий ва ҳоказо. Бу билимларнинг ҳар бир фан соҳасидаги ҳажми ундан ҳам кўп. Одам хоҳлаган билим турларининг ичидан кераклигини ва керакличасини олиши мумкин. Бу иш кишининг фаоллигига боғлиқ. Натижада саъй-ҳаракат қилган кишида турли-туман билимларнинг анчагина ҳажми йиғилиши ва уларни ҳаётида қўлайвериши натижасида бу билимлар унинг кўникма, малака ва маънавиятига айланиб кетган бўлиши мумкин. Дангасалик қилиб юрган бошқа бировда эса билимлар тури ҳам, ҳажми ҳам оз бўлиши? ишчунин, маънавияти ҳам паст бўлиши табиий. Кишидаги йиғилган билимларнинг ҳажми ва туридан қатъи назар, бу йиғиндини бир сўз билан нима деса бўлади? деган саволга, бу — кишининг ижтимоий моҳияти дейилади, деб жавоб берамиз.

Муайян бир одамнинг ижтимоий моҳияти деганда, аждодлардан унга мерос бўлиб ўтган ирсий бирлиги (ген)даги ахборотлар билан унинг шахсий ҳаёти давомида ортирган билими, кўникма, малака ва маънавиятининг мураккаб мажмуи тушунилади.

Биологиядан бизга маълумки, инсоннинг биологик моҳияти мавжуд. Унга инсон танасининг ўлчамлари, қалди-қоматининг шакл-шамойиллари, терисининг ранги, юз-қўз тузилиши, қонининг иссиқлик даражаси, кимёвий таркиби ва бошқа кўнлаб биологияга оид курсаткичлар киради.

2-расм.

Энди билдикки, инсоннинг биологик кўрсаткичлари билан бир қаторда, унинг ижтимоий кўрсаткичлари, яъни унинг тушлаган билимлар тури ва ҳажми ҳамда бу билимларни қўшма, маллака ва маънавият деган қалб гакомилининг босқичларидаги ҳолати ҳам бор экан. Одамни шартли думалоқ бир бутунлик қилиб олсак, умум-

биологик моҳиятини ифодаловчи доирани ётиқ чизиқлар билан штрихлаймиз («А» доира), ижтимоий моҳиятини кўрсатувчи доира ичини эса тик чизиқлар билан тўлдирамиз («В» доира), иккаласини бирлаштирадик, тўрсимон думалоқ шакл пайдо бўлади («Д» доира). Бу шартли инсоннинг интеграллашган моҳиятидир (3-расм).

Ер юзида бирон-бир шу кўринишга эга махлуқот мавжуд эмас. Барча жонзотлар фақат ётиқ чизиқли («А» доира) кўринишга, яъни фақат биологик моҳиятга эгадирлар, холос. Инсоннинг интегралланган ҳолатдаги кўринишини нима деб атасак бўлади? Бундай қўшма моҳиятга эга бўлган жонзотни «**Биоижтимоий мавжудот (биосониум)**» дейилмоқда.

Инсон ижтимоий моҳиятининг таркиби. Фикримизни давом эттирадиган бўлсак, инсон биоижтимоий мавжудот экан, унинг ижтимоий моҳиятини нима ташкил қилади? деган савол берилиши табиий. Юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб, бу саволга, ҳар бир инсоннинг ижтимоий моҳиятини, албатта, билим ташкил қилади, деб жавоб берилса, тўғри бўлади. «Бу билимларни инсон қандай қилиб ва қаяқдан олади?» деган саволга, «ақлини ишлатиб, объектив борлиқдан ёки «билимлар сандиғи» деб аталувчи турли фаиллардан, китоб ва журналлардан ҳамда устоз мураббийлардан олади», десак хато қилмаган бўламиз.

Педагогик фаолият айнаи инсонга билим бериб, унинг

3-расм.

ижтимоий моҳиятини оширишга қаратилган. Жамият учун кишининг биологик моҳиятидан ижтимоий моҳияти кераклироқ ва муҳимроқ ҳисобланади.

Инсон биоижтимоий мавжудот бўлиб, унинг ижтимоий моҳият асосини билим ташкил қилар экан, у бу билимларни қаёқдан олади? деган савол туғилиши табиий. Қани жавоб беринлар-чи! Китоблардан, ота-онасидан, ўқитувчисидан деган жавобларни эшитаяпман. Жавобингиз тўғри. Берган жавобларингизни мажмуа келтирадиган бўлсак, у қуйидагича куринишга эга (3- расмга қаранг). *Расмдаги мазмунни кучириб ёзиб олинг.*

Тўртинчи кичик модуль

Азиз талабалар, мазкур дарс жараёнида, биз педагогика касбининг қисқача тарихи, унинг тараққиёт босқичларининг жамият ишлаб чиқариш кучлари билан боғлиқ эканлигини, фаолиятимиз объекти инсон ва унинг моҳияти нималардан иборат эканлигини, одамлар ўзларининг ижтимоий моҳиятларини қандай ман-

балардан олишликларини, бу манбалар ичида таълим тизими етакчилик қилишлигини ва бошқа бир қатор ёрдамчи тушунчалар тўғрисида маълумотга эга бўлди. Шу ўтилган материаллар юзасидан менга саволлар борми?.. Бўлмаса эгаллаб олган билимларимизни, кўникмамизга айлантириш учун бу билимларни амалда синаяб кураимиз. Эгаллаган билимларимиз асосан назарий бўлашлиги учун, уларни синаяб қуриш мақсадида, уларни мустақил равишда қайта айтиб беришимиз лозим. Мен савол бераман, сизлар эса жавоб берасизлар, келиндикми, баракалла.

Савол:

1. Ибтидоий даврда таълим бўлганми, бўлса қандай бўлган?
2. Қулдорлик даврида таълим-тарбия қандай бўлган?
3. Индустриялланган жамиятда таълим қандай ташкил этилган?
4. Инсон қандай мавжудот?
5. Ижтимоий моҳияти деганда нима тушунамиз?
6. Киши ижтимоий моҳият асосини нима ташкил қилади?
7. Инсон билимларни қасқдан олади?

Жавоблар умуман тўғри. Бу жавобларни яна ҳам чуқурроқ уйлаб, тестда кўрсатасизлар.

Бешинчи модуль

Ўтилган дарсадаги билимларни қанчалик эгаллаб олганлигини аниқлаш ва рейтинг балларини синф журналига тушириш мақсадида, мазкур сўров варақасини тайёрлаб қўйганмиз. Мен уларни тарқатиб чиққанамдан кейин 3 дақиқа ўтгач қайтарасизлар. Мен улардаги жавобларни тезлик билан санаб, синф журналига рейтинг баҳоларини қўйиб чиқаман.

Катта илтимос, бир-бирингиздан кўчирманг ва маслаҳатлашманг. Бировнинг жавобини кўчириб олиш ўғирлик билан тенг гуноҳ ҳисобланади. Бировнинг жавобини ўзиники сифатида кўрсатиш эса ёлғондир. Сўров

варақасини ҳамма ўзи тулгазин!!! Вақт тугади, варақларни қайтариб беринг.

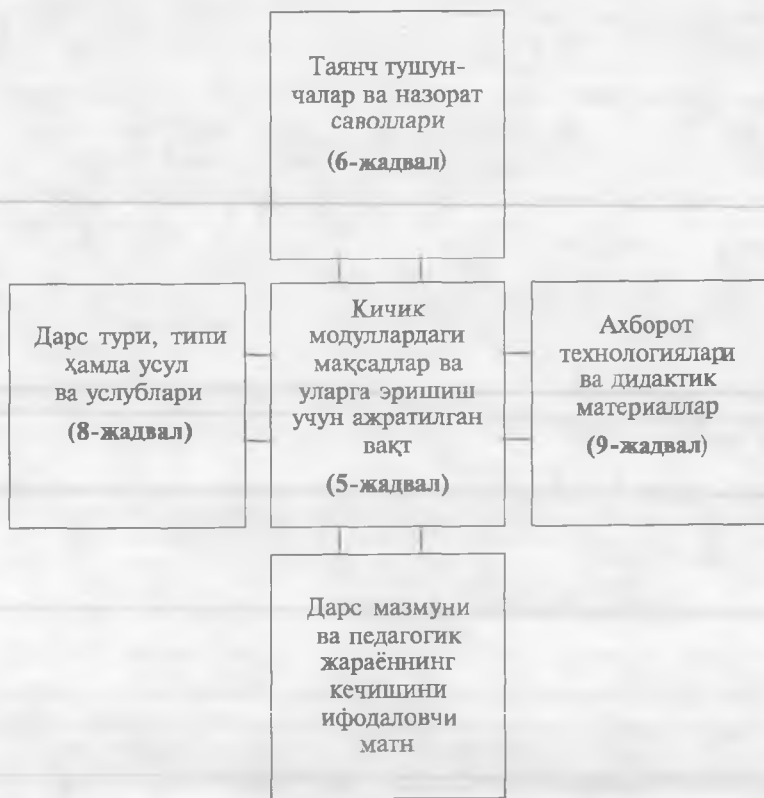
Тест саволларига берилган жавоблардан кўрдикки, баъзи талабалар дарса диққат қилмасдан утирганлар. Натижада баъзи саволларга нотўғри жавоб берилган. Муҳтарам талабалар, мазкур дарса мен сизларга фақат билим бердим, холос. Диққат қилиб утирганлар уни тулиқ эгаллашди. Баъзилари кам эгаллаб қолишибди.

Дарса диққатсизлик билан утирганлар ололмайд қолган билимларини олинган учун ҳамда билимларни тулиқ эгаллаган талабалар уларни кўникмага айлантириши учун, берилган адабиётларни синчиклаб ўқиб, уларни дарса ёзиб олган матн билан солиштириб, ўз фикрларини конспект дафтарларига чиройли қилиб ёзиб қўйишлар. Конспект дарс бошида ёзиб олинган барча саволларга жавоб тариқасида ёзилиши керак.

Менга саволлар борми? Конспектларни қачон кўрасиз, дейсизми? Кейинги дарса конспектларни кўраман. Яна саволлар борми? Саволлар бўлмаса, эътиборингиз учун раҳмат! Омон бўлинг! Кейинги дарса кўрингунча хайр!

3.11. Ўқув фанининг ҳар бир дарсидаги педагогик жараёни замонавий таълим технологияси асосида амалга оширишнинг Ўзбек миллий модели

Миллий педагогик технология моделимизни мажму деб қабул қилганда, уни чизиқли мажму сифатида, яъни 1-варақ, 2-варақ, 3-варақ ва ҳоказо варақлардан иборат, узун бир бугунлик сифалида тасаввур қилсак ҳам бўлади. Аммо, ундан дарс жараёнида фойдаланиш бир оз қийин бўлгани туфайли, миллий педагогик технология моделимизни кўп томонли мажму сифатида тасаввур қилганимиз маъқул. Буни 4-расмдан кўрсатиб бўлади. Бу беш қисмдан иборат мажму бўлақларини, ўзаро бирлаштирилган бешта картон қоғозга ёпиштирилган шафоф халтачаларга солиб қўйилган тақдирда, дарс жараёнида варақларни варақлаб ўтирмай, уларнинг мазмунидан фойдаланиш мумкин.

4-расм.

Хулоса

Ўқув қўлланмамизни хулосалар эканмиз, шунинг айтиб ўтиш жоизки, XX аср охирида, Ўзбекистон ҳаётида муҳим воқеа рўй берди. 1991 йилнинг 1 сентябрида Ватанамиз мустақил давлат бўлди, халқимизнинг асрий орзуси рўёбга чиқди. Ўз тақдиримизни ўзимиз белгилан, бой маънавий меросимиздан бемалол фойдаланиш, тинч ижтимоий ва иқтисодий ривожланишга имкон туғилди. Давлатимиз тобора тараққий этиб бормоқда. Эришган ютуқларимиз тўғрисида жаҳоннинг кўзга кўринган иқтисодчи ва сиёсатчилари кўшдан-кўп ижобий фикрлар айтмоқдалар, ютуқларимизни бир неча ўн йилликларга, ҳатто асрга қиёсламоқдалар. Республикамиз мустақилликка эришгандан кейин ўтган вақт ичида Ватан равнақи йўлида анча ишлар қилинди, лекин олинда жуда кўп муаммолар бор эканлиги ҳам аён бўлди.

Республикамизда амалга ошириладиган улкан бунёдкорлик ишлари, ислохотлар, мамлакатимиз иқтисодий қудратининг ошиб бориши жамият ижтимоий соҳасининг марказий ҳалқаси бўлган таълим-тарбия тизимида ҳам туб ислохотларга олиб келди. У янгиланмоқда. Ёшлар таълим-тарбиясини такомиллаштириш, уларга бериладиган билим мазмунини бойитиш ва узлуксизлигини таъминлаб бериш учун янги ҳужжатлар қабул қилинмоқда, дарс беришнинг илғор педагогик усуллари ярашилмоқда.

Республика ҳукуматиининг таълимни ривожлантириш, ёш авлодга жаҳон андозаларига мос билимлар бериш, уларни она-Ватанга, миллий истиқлол ғоясига садоқат руҳида тарбиялаш борасидаги саъй-ҳаракатлари туфайли таълим-тарбия ишининг буғунги қиёфаси тубдан ўзгармоқда. У мустақилликка эришиб, тараққиёт йўлидан далил бораётган халқимиз руҳини, ғоя ва интилишларини ўзида акс эттирган таълим тизимига айланмоқда. Мамлакатимизда таълимнинг ҳали жаҳон амалиётида кам учрайдиган «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» қабул қилинди.

Мамлакат таълим муассасаларининг бош мақсади — XXI аср миллий мактабини ва унда фаолият кўрсатувчи миллий педагогикасини шакллантиришдир.

Шу боис, янги асрга XX аср педагогик назария ва амалиётимиздаги қайси ибратли томонларни олиб ўтлик-у. фаолиятимизга зарар келтираётган қайси салбий жойларини утган асрда қолдирлик. Ечими зарур бўлган муаммоларни ҳал этишга қай усуллар ва услублар орқали эришдик ва бунинг учун қандай самарали тадбирларни амалга оширдик? Шуларни сарҳисоб қилиб қуйишимиз жоиз.

Яқин ўтмишимиздаги таълим-тарбия тизимининг мақсад ва усуллари барча одамлар бир хил қобилиятга эга, деган уғоник ғояга асосланган эди. Шу билан бирга, «коммунизм кишини»ни тезкорлик билан тарбиялаш мақсадида тарбия назариясининг барча қоидалари қўпол равишда бузилган эди. Натижада билим ҳажмининг ҳаддан зиёд кўпшигидан ҳамда ўзаро боғлиқ бўлмаганлигидан ўқувчи (талаба)ларнинг боши қотиб, умуман ўқишга лоқайд бўлиб қолдилар. Ундан ташқари, шўролар ҳокимиятига хизмат қилган маориф тизими ўта мафкуралашган бўлиб, фақат моддийчилик нуқтаи назаридан дунёни тушуниш, синфий қарама-қаршилик, руҳ тарбиясини инкор қилиб, кишининг миллий ҳамда ҳудудий хусусиятларини ҳисобга олмаслик ва ҳоказолар ўқув фаиларининг мағиз мағзига сингдирилган эди. Бундай жонсиз педагогик назарияни қайта куриб чиқиб, ижтимоий ислохотлар жараёнида тоталитар тузум даври таълим-тарбия тизими ва педагогикасидан воз кечиб, миллий мактаб ва унга мос бўлган миллий педагогика назарияси ҳамда амалиётида қўлланиладиган усулларни шакллантирини лозим.

Жамиятимиз бир ижтимоий тузумдан бошқа турдаги ижтимоий тузумга ўтиши муносабати билан ҳужалик юритиш ва ижтимоий ҳаётнинг бошқа жиҳатларини марказдан туриб режалаштириш ҳамда назорат қилиб бориш тамойилларидан, бозор муносабатларига асосланган ҳужалик юритишга, ижтимоий ҳаётни эса халқ анъаналаридан келиб чиқиб шакллантириш тамойил-

ларига ўтмоқдамиз. Ёшлар дунёқарашини, уларнинг фазилатларини таркиб топтириш баробарида, уларни шахс сифатида шакллантириш вазифаси ижтимоий фанларга юклатилган экан, яқин ўтмишдаги аҳоли дунёқараши шу кунда тараққий этиб бораётган Ўзбекистон жамиятининг мақсадларига зид келиб қолганлигини кўрамиз. Бу ҳол ижтимоий фанлардаги, шу жумладан, педагогикадаги, бир қатор тушунчаларни ўз мазмунини ўзгартиришга ва бир қатор янги тушунчалар ва таълим бериш усулларининг пайдо бўлишига олиб келди.

Республикамиз ҳудудидаги барча таълим муассасалари таълим-тарбия жараёнининг барча академ гуруҳларидаги самарадорлигини бирдай ошириш учун, ривожланган мамлакатлар таълим амалиётида синовдан ўтган, замонавий педагогик технологиялардан фойдаланиш зарурияти пайдо бўлди.

Ушбу методологик қўлланмада берилган фикрларни барча ўқитувчи (педагог)лар яхши ўзлаштириб олиб, амалиётда тинмай қўлаб борсаларгина жамиятимиз маорифчилар олдига қўяётган ижтимоий буюртмани, фахр билан бажара олишига муваффақ бўладилар.

Қимматли китобхонларимизга шунини айтишимиз жоизки, мазкур методологик қўлланма келгусида қатор ўқув қўлланма ва дарсликлар ёзилишининг дебочасидир. У муаллифларнинг кун йиллик изланишларининг натижаси бўлишига қарамай, унда хато ва камчиликлар бўлиши табиий ҳол. Шунинг учун қўлланмани мутолаа қилиш жараёнида ғализ ёки хато бўлиб кўрилган жойлар хусусида, ёки янги фикрлар пайдо бўлса, ўз фикрларингизни бизга ёзиб юборинг. Биз бу фикрларни миннатдорчилик билан қабул қилиб, уларни келгусида яратиладиган китобларимизда эътиборга оламиз. Шу аснода кўнгичиликнинг ёрдами билан Ўзбекистоннинг миллий педагогик технологияси яратилди, деган умиддамиз.

Бизнинг манзил: Тошкент шаҳри, 100060, Шаҳрисабз кўч., 42-уй. ОЎМКХТР Маркази.

Тел.: 233-33-48. e-mail: bek_t_u@mail.ru.

Фойдаланилган адабиётлар

1. *Азизхўжаева Н.Н.* Педагогик технология ва педагогик маҳорат. — Т.: ТДПУ, 2003.
2. *Беспалько В.П.* О возможностях системного подхода в педагогике. «Сов. педагогика», 1989, №7. С. 59–60.
3. *Беспалько В.П.* Слагаемые педагогической технологии. — М.: «Педагогика», 1989.
4. *Голиш А.* Замонавий таълим технологиялари. «Халқ таълими», №3, 2000.
5. *Зиёмуҳаммадов Б., Абдуллаева Ш.* Илғор педагогик технология: назария ва амалиёт. — Т.: «Абу Али ибн Сино», 2001.
6. *Зиямухамедова С., Зиямухамедов Б.* Новая педагогическая технология. — Т.: «Абу Али ибн Сино», 2002.
7. *Зиёмуҳаммадов Б.* Педагогик маҳорат асослари. — Т.: «Тиб-китоб», 2009.
8. *Исмагулова С.К.* Технологизация процесса обучения в школе: теория и опыт. — Алматы, «Творческая педагогика», 2003.
9. *Йўлдошев Ж.Ф., Усманов С.А.* Педагогик технология асослари. Қулланма. — Т.: «Уқитувчи», 2004.
10. *Монахов В.М.* Методология педагогической технологии академика В.М.Монахова. — М.: «Михайловка» МЦОП, 1997.
11. «ОТМ таълим жараёнига замонавий педагогик технологиялар ва илғор тажрибаларни жорий этишниги илмий педагогик асослари» мавзусига бағишланган Республика илмий-амалий конференция материаллари. — Т.: 2008.
12. *Очилов М.* Янги педагогик технологиялар. — Қарши, «Насаф», 2000.

13. Олий педагогика ўқув юрглариинг ўқув жараёнига педагогик технологияларни татбиқ этишнинг илмий асослари. Республика илмий-методик конференция материаллар. – Т.: ТДПУ, 2000.

14. *Пардаев М.Қ.* Иқтисодиётга оид фаиларни янги педагогик технология методларини қўллаб ўқитиш. II. Услубий қўл. – Самарқанд, 2001.

15. *Попель Г., Голдстайн Б.* Информационные технологии. – М.: 1990.

16. *Сайдахмедов Н.* Педагогик амалиётда янги технологияларни қўллаш намуналари. – Т.: РТМ, 2000.

17. *Сибирская М.П.* Профессиональное обучение: Педагогические технологии. – Санкт-Петербург, 1996.

18. *Толипов У.Қ., Усмонбоева М.* Педагогик технология: назария ва амалиёт. Монография. – Т.: «Фан», 2005.

19. *Толипов У.Қ., Усмонбоева М.* Педагогик технологияларинг татбиқий асослари. – Т.: «Фан», 2006.

МУНДАРИЖА

Кирриш	3
--------------	---

I. ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

1.1. Педагогик фаолият турлари, йўналтирилган объекти ва предмети	8
1.2. Жаҳондаги дидактик тизимлар ва уларнинг шарҳи	13
1.3. Педагогик технологияни таълим амалиётига жорий этишнинг долзарблиги ва билим беришда бу усулнинг ўзига хослиги	18
1.4. Квантлар назарияси ҳамда синергетика	22
1.5. Мажмулар назарияси ва ундан келиб чикувчи объектив борликка мажму сифатида ёндашув тамойили	27
1.6. Таълим-тарбия соҳасига мажму ёндашув тамойилини қўллаш	38
1.7. Педагогик жараёни мажму сифатида кўриш	41
1.8. Педагогик технологиянинг қисқача тарихи ва замонавий таърифи	47

II. ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯ ТАМОЙИЛЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ИЗОҲЛАРИ

2.1. Мажму ёндашувга доимо амал қилиш тамойили	53
2.2. Ўқув фанини табақалашдан модулларга ажратиш тамойили	54
2.3. Берилган билимни талабалар англашлари, хотираларида сақлашлари ва амалиётда қўллашларини бир вақтнинг ўзида олиб боришликни таъминлаш тамойили	55
2.4. Мақсадларнинг натижалари феъллар шаклида бўлишligи тамойили	56
2.5. Таянч тушунчаларни белгилаш тамойили	57
2.6. Назорат саволлари ва талабаларнинг билим ҳамда кўникмаларини баҳолаш тури ва мезонини тузиш тамойили	57
2.7. Ўрта модуллардаги дарсларнинг гури ва типини аниқлаб олиш тамойили	60
2.8. Ўрта модуллардаги педагогик жараёнларни амалга ошириш усул ва услубларини белгилаб олиш тамойили	64

2.9. Ўрта модулларнинг педагогик жараёнларида фойдаланиладиган ахборот технологиялари ва дидактик материалларнинг қўлланиш ўрнини белгилаш тамойили	70
---	----

III. ЗАМОНАВИЙ ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯ АСОСИДА «ПЕДАГОГИКА» ФАНИНИ ҲИТИШНИНГ ЎЗБЕК МИЛЛИЙ МОДЕЛИ

3.1. Педагогик жараёни таълим технологияси асосида амалга ошириш лойиҳасини тузиш алгоритми	71
3.2. Педагогика ўқув фанининг катта модуллари, улардан қўзланган мақсадлар ва таркибидаги ўрта модуллар сони	72
3.3. Биринчи катта модуль таркибидаги ўрта модуллар номлари ва мақсадлари	73
3.4. Мақсадлар якушида ишлатиладиган феъллар тизими	78
3.5. Биринчи катта модуль таркибидаги биринчи ўрта модуль ичидаги кичик модулларнинг мақсадлари ва уларга ажратилган вақт	78
3.6. Биринчи катта модуль таркибида бўлган биринчи ўрта модулнинг кичик модуллари ичидаги таянч тушунчалар ва улар асосида тузилган назорат саволлари	80
3.7. Биринчи катта модуль таркибидаги биринчи ўрта модулнинг назорат саволлари асосида тузилган тест синов варағи.....	81
3.8. Биринчи катта модуль таркибидаги биринчи ўрта модулнинг дарс тури ва типи ҳамда унда қўлланиладиган педагогик усул ва услублар.....	83
3.9. Биринчи катта модуль таркибидаги биринчи ўрта модулнинг педагогик жараёнида фойдаланиладиган ахборот технологиялари ва дидактик материалларнинг қўлланиш жойлари	83
3.10. Биринчи модуль таркибидаги биринчи ўрта модулнинг мазмуни ва педагогик жараёнининг амалга ошишини ифода этувчи матн	84
3.11. Ўқув фанининг ҳар бир дарсидаги педагогик жараёни замонавий таълим технологияси асосида амалга оширишнинг Ўзбек миллий модели	95
Хулоса	97
Фойдаланилган адабиётлар.....	100

*Бури Зиёмухаммадов,
Мамашариф Тожиев*

ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯ – ЗАМОНАВИЙ ЎЗБЕК МИЛЛИЙ МОДЕЛИ

*(Барча турдаги педагогик технологияларни яратиш учун
методологик қўлланма)*

Тошкент, «Lider Press», 2009

Муҳаррир	<i>А. Зиёдов</i>
Тех. муҳаррир	<i>Т. Смирнова</i>
Балий муҳаррир ва саҳифаловчи	<i>М. Султонов Ш. Раҳимқориев</i>

Босишга 07.07.2009 да руҳсат этилди. Бичими 84×108^{1/32}.
Ҳажми 3,25 физ. б.т. Шартли б.т. 5,46. 20-09 рақамли
шартнома. «Таймс» гарнитураси. Офсет босма усули.
Адади 300 нусха.

«Lider Press» ншриёти, 100052, Тошкент,
Оққурғон кўчаси, 2-уй.

«Sano-standart» босмахонасида чоп этилди.
Тошкент ш., Широқ кўчаси, 100